

ISSN 2227-2631

DOI 10.12958/2227-2631-2020-1-42

ЛІНГВІСТИКА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

№ 1 (42)

2020

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (42)

Старобільськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2020

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР
видано Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.
Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України,
у яких можуть бути опубліковані результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

Юган Наталія Леонідівна, доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

Заступник головного редактора

Кизилова Віталіна Володимирівна, доктор філологічних наук, професор ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна).

Наукова рада

Амеліна Світлана Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор Національного університету біоресурсів і природокористування України (Україна).

Аркушин Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки (Україна).

Бакум Зінаїда Павлівна, доктор педагогічних наук, професор Криворізького державного педагогічного університету (Україна).

Веретюк Оксана Михайлівна, доктор (габілітований) філологічних наук, професор Інституту неofilології Жешівського університету (Польща)

Глуховцева Катерина Дмитрівна, доктор філологічних наук, професор ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна).

Гончаренко-Закревська Наталія Валеріївна, кандидат педагогічних наук, доцент Національного авіаційного університету (Україна)

Гороф'янюк Інна Валентинівна, кандидат філологічних наук, доцент Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Горошкіна Олена Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувачка відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України (Україна).

Зелінська Оксана Юріївна, доктор філологічних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Україна).

Ігнатєва Світлана Євгенівна, кандидат філологічних наук, професор Національного технічного університету „Дніпровська політехніка” (Україна).

Кузнецова Олена Юріївна, доктор педагогічних наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Україна).

Кузьменко Анастасія Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (Україна).

Лещинська Ольга Олексіївна, доктор філологічних наук, професор Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Білорусь).

Мамич Мирослава Володимирівна, доктор філологічних наук, доцент Національного університету „Одеська юридична академія” (Україна).

Савельсва Наталія Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна).

Церцвадзе Мзія Гіглаївна, доктор філології, професор департаменту слов'янської філології м. Кутаїсі (Грузія).

Редакційна рада

Волошинова Марина Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна) (технічний редактор)

Лєснова Валентина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна) (відповідальний секретар)

Ніколаєнко Ірина Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (Україна) (коректор)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
(протокол № 8 від 01 березня 2020 р.)*

ЗМІСТ

Діалектологія

1. **Волошинова Марина.** Східнословобожанські назви посуду й кухонного начиння: динамічний аспект..... 4
2. **Глуховцева Катерина.** Прізвисько як текстотворчий чинник діалектного тексту..... 16
3. **Дружук Ірина.** Вияви *o в новозакритих складах у волинсько-поліських говірках..... 28
4. **Марєєв Дмитро.** Про деякі зміни в говірці с.Пльохів Чернігівської області..... 40
5. **Слободян Олена.** Народні географічні терміни в українських східнословобожанських говірках Луганщини (загальна структурно-семантична характеристика)..... 50

Діалектна лексикографія

6. **Сердега Руслан.** Структура словникових статей у словнику сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини)..... 58

Текст. Дискурс

7. **Аркушин Григорій.** Говіркові слова в романі-баладі М. Нестерчука „Блакитна Сарна”. Ш..... 71
8. **Глуховцева Ірина.** Фраземіка поетичних творів Миколи Руденка. 79
9. **Хавалджи Лідія.** Перспектива як засіб візуалізації інформації в публіцистиці В. Яворівського..... 93

Акцентологія

10. **Кобиринка Галина.** Михальчук К. и Крымській А. „Программа для собіранія особенностей малорусскихъ говоров” (С-Петербургъ, 1910) як джерело для укладання української діалектної акцентної програми-питальника..... 106

Термінологія

11. **Іщенко Валентина, Горбуньова Соф'я.** Особливості полікомпонентних економічних термінів у структурному, семантичному і перекладацькому аспектах..... 114

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

**СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКІ НАЗВИ
ПОСУДУ Й КУХОННОГО НАЧИННЯ: ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТ**
doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-4-15

Марина Волошинова,

*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української філології та загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7247-5222>*

У статті на фактичному матеріалі, записаному в 61 говірці Луганської області, здійснено лексико-семантичне дослідження східнослобожанських назв посуду й кухонного начиння. Під час розвідки встановлено функційну активність виявлених репрезентантів: у досліджених говірках виявлено функційно активні лексичні одиниці, а також ті, що не мають значного поширення.

Зіставний аналіз зафіксованих назв з лексичним матеріалом інших діалектних континуумів української мови надав можливість відстежити паралельні найменування з різним фонетичним оформленням, номени з відмінною, тотожною або близькою семантикою.

У світлі визначення динамічних тенденцій констатовано, що лексичні одиниці можуть виявляти сталість на двох хронологічних зрізах, що виявляється в незмінності семантики протягом століття. Спостережено також оновлення лексичного фонду, пов'язане зі збільшенням номінативного ряду на сучасному хронологічному зрізі, яке відбулося за рахунок наявності граматичних і словотвірних варіантів лексем, розширення семантичної структури деяких номенів, які одночасно функціонують як репрезентанти кількох сем. Установлено, що зрідка лексика демонструє процес поступової архаїзації, оскільки номени, наявні в реєстрі давньої лексикографічної праці (Словник української мови за ред. Б. Грінченка), відсутні і в обстежених говірках, і в говірках інших діалектів.

Ключові слова: номен, сема, лексема, посуд, говірки, динаміка.

In the article, based on the actual material of recorded 61 dialects of the Luhansk region, it has been conducted a lexical and semantic study of the Eastern Slobodian names of crockery and kitchen utensils. During the exploration the functional activity of the identified representatives has been established. The comparative analysis of the recorded names with the lexical material of other dialect continuums of the Ukrainian language has been carried out that's made it possible to track the parallel names with different phonetic design, the nomens with the different, identical or similar semantics.

In the light of the definition of the dynamic trends it has been stated that the lexical units can show constancy in two chronological sections which is manifested in the immutability of semantics over the course of the whole century. It has also been observed the updating of the lexicon associated with the increase in the nominative series on the modern chronological cross-section that occurred due to the presence of the grammatical and word-forming variants of lexemes, the expansion of the semantic structure of some nomens that simultaneously function as the representatives of several semes. Sometimes the vocabulary demonstrates the process of gradual archaization as far as the nomens available in the register of the ancient lexicographic work are absent both in the dialects under the consideration and in the dialects of other dialects.

Key words: nomen, seme, lexeme, crockery, dialects, dynamics.

Вступ. У процесі дослідження таких тематичних груп лексики (ТГЛ), як посуд і кухонне начиння, можна простежити розвиток людського суспільства, соціально-економічних умов існування етносу, форм господарювання й побуту, а також зміни традиційного устрою життя народу. Побутова лексика й, вужче, назви посуду та кухонного начиння „належить до широко вживаних сфер словникового складу, становить активний шар словникового запасу й характеризується динамічністю та різноманітними семантичними процесами більшою мірою, ніж інші групи сфери побуту” (П’яст, 2003, с. 1). Саме тому фіксування й усебічне вивчення зазначених тематичних груп становить неабиякий інтерес і є **актуальним** завданням мовознавчої науки.

Мета статті – здійснити лексико-семантичний аналіз назв посуду й кухонного начиння в межах східнослобожанських говірок, простежити динамічні зміни в окреслених групах. **Об’єктом** аналізу слугують номени, що входять до складу двох ТГЛ: „Назви посуду” й „Назви кухонного начиння”. **Джерельну базу** дослідження становлять польові записи діалектного мовлення, зібрані в 61 населеному пункті Луганської області, словник української мови за редакцією Б. Грінченка (далі *Словник*), діалектні словники.

У дослідженні застосовуємо методи *лінгвістичного опису* й *порівняльно-історичного аналізу*. З метою встановлення міждіалектних зв’язків лексики східнослобожанських говірок з говірками інших діалектних континуумів використовуємо також *зіставний метод*.

Аналіз досліджень і публікацій. Назви посуду й кухонного начиння ставали об’єктами системних описів та картографування (З. Ганудель, А. Зеленько, Г. Мартинова, К. Глуховцева, Е. Гоца, Л. Ур, В. Різник, О. Малюк, Н. П’яст), окремих розвідок (Л. Балахонова, З. Бичко, Я. Вакалюк, Н. Власова, Д. Ігнатенко, Т. Казаченко, М. Кривчанська, С. Панцьо, Г. Черноморець) та ін.

Виклад основного змісту. Назви посуду аналізуємо на прикладі двох лексико-семантичних груп (ЛСГ): „Загальні назви посуду” й „Назви посуду для приймання їжі”.

ЛСГ „Загальні назви посуду”. Сему ‘загальні назви посуду’ реалізовано в 40 східнословобожанських говірках лексемою *по́суда* (н. пп. 1 – 4, 7, 9 – 12, 14, 16, 18, 20 – 27, 29, 30, 32, 39, 42 – 44, 47, 49 – 60), у 26 говірках виявлено варіант, що має відмінності в граматичній категорії роду – *посуд^м* (н. пп. 5, 6, 8, 13 – 16, 19, 21, 28, 29, 31, 33, 35 – 38, 40, 42, 43, 45 – 48, 56, 61). Спорадично зафіксовано одно- та двослівні номени: *утвар’* (н. пп. 2, 3, 26, 40), *зб’їж’а* (н. п. 2), *постав’ї* (н. п. 23), *кухон’а утвар’* (н. пп. 24, 34, 41, 46, 60), *кухон’а по́суда* (н. пп. 1, 10), *кухон’е при’лад’а* (н. п. 8), *посудн’а утвар’* (н. п. 17), *кухон’ий інве’н’тар’* (н. п. 8), *ха’з’аїс’киї посуд^м* (н. п. 34).

Лексема *утвар’* „витвір, утвір, начиння; знаряддя; прикраса; оздоба” є похідною від рос. *твѣрь, творить* (ЕСУМ, т. 5, с. 32, 34, 533) і постала на спільнослов’янському ґрунті. Щодо номена *зб’їж’а*, то в значенні майна, речей (хатніх, особистих) у реєстрі 11-томного словника української мови (далі СУМ) його подано з позначкою *розмовне* (СУМ, т. 3, с. 442). У реєстрі *Словника* за ред. Б. Грінченка номени *зб’їж’я, збіж’я* зафіксовано у двох значеннях: ‘зернової хл’б’ та ‘имущество (движимое)’ (СГ, т. 2, с. 124). Етимологи пов’язують його походження з давньоіндійським *subhāgah* „щасливий”, утвореним від основ *su-(hu-)* „хороший” і *bhāga* „добробут, щастя”, спорідненим із псл. *bogъ, bog-ать*, укр. *бог, багатий* (ЕСУМ, т. 2, с. 247).

Відому в українських східнословобожанських говірках лексеми *постав’ї* *Словник* фіксує як назву посудини для пиття: *постав’ець* ‘родь сосуда для пиття изъ него’ (СГ, т. 3, с. 368). У СУМ слово представлено з позначкою *застаріле: постав’ець – заст.* ‘рід ковша для зачерпування пива, меду, квасу і т. ін.’ (СУМ, т. 7, с. 362).

Із виявлених в українських східнословобожанських говірках назв посуду в *Словнику* за редакцією Б. Грінченка також уміщено номени *посуд, посуда* (СГ, т. 3, с. 373 – 374) і словотвірний варіант *посудок* 1) = посуда; ‘утвар’ (СГ, т. 3, с. 374).

Отже, на прикладі проаналізованої семи бачимо, що істотних змін у семантиці функційно активних лексем не відбулося.

ЛСГ „Назви посуду для споживання їжі”. Автори етнографічного довідника „Українська минувшина” зазначають, що в давнину для споживання їжі використовували насамперед глиняні миски. Форми простих і полив’яних мисок були різноманітними. Стінки простих мисок піднімалися під більшим кутом, і вони були більш глибокими. Полив’яні миски були значно меншими. Побутували також розмальовані глиняні полумиски, які використовували тільки на свята, а весь інший час зберігали на полиці чи в миснику (УМ, с. 73 – 74).

Про використання в сільському побуті череп’яного посуду згадують і словобожани: *Ран’ше і ч’ашки ч’ере’п’яні були / і та’р’їлки*

ч'єре"нїан'ї були / і миски ч'єре"нїан'ї / і були так'ї мак'їт'ри
 ч'єре"нїан'ї / і глеч'їки / тод'ї оце було їїде цеї / їак їо'го / називали /
 ти ди'ви / забула / гор'шешник / гор'шеник називали їо'го / оце їїде
 гарба / і повно там разного разного вс'о'го / і отак'ї мак'їт'ри / і отак'ї
 мак'їт'ри / і т'ї ї глеч'їки / і велик'ї / і мал'ї / і ч'ашки / і вс'ач'є / тод'ї
 гл'ади б'їл'ш із ч'єре"нїанойї посуду їїли / тод'ї л'уди гл'ади були
 здоров'їш'ї / от нада / ре"коме"ндуйут' / от їа по т'їл'їв'їзору колис'
 бач'їла ди'вилас'а ц'о'го / Малахова пл'ус / так там розказували / нада
 їїсти з ч'єре"нїаных мисок / і пит' з ч'єре"нїаных ч'ашок / о'но на
 здоров'їа дуже харашо отл'їч'аїец':а // (Записано від Жарової Клавдії
 Іллівни, 1939 р. н., с. Парневе Біловодського р-ну Луганської обл.).

У групі „Назви посуду для споживання їжі” розглянемо три семи,
 для яких виявлено низку спільних лексем. Таку полісемантичність назв
 зумовлено подібністю зовнішніх і функційних ознак аналізованих реалій.

Сему ‘череп’яна посудина, схожа на широку чашку, у якій звичайно
 подають страву до столу’ маніфестовано загальнозживаними назвами,
 найбільшу активність серед яких демонструє номен миска (записано
 в 45 говірках: н. пп. 1 – 5, 8 – 12, 14, 16, 17, 20 – 26, 28 – 30, 33, 35 – 40,
 42, 44, 46 – 54, 56, 57, 59, 61). Граматичні варіанти з різним
 наголошуванням трапляються поодинокі: миски (н. пп. 7, 19, 32, 49, 51),
 миски (н. пп. 55, 60). Демінутивні утворення із суфіксом **-очк-** теж
 неактивні: мисоч'ка (н. пп. 4, 46, 50), мисоч'ки (н. п. 47). Сему також
 ілюструють поодинокі назви, що вказують на зменшений розмір реалії:
 полумисок (н. пп. 7, 10, 21, 36, 37, 40, 57; у н. п. 47 – полумиски).
 Не набули активності номен мак'їтра (н. пп. 8, 13, 18, 34, 56; у н. п. 1 –
 микитри), демінутив мак'їте"рка (н. п. 34). Назви тар'їлка (н. пп. 10,
 16; у н. п. 12 – тар'їлка), п'їала (н. пп. 11, 41), п'їалка (н. п. 11), п'їалце
 (н. п. 25) виявлено спорадично.

Двослівні сполуки вказують або на матеріал, з якого виготовлено
 предмет: миска ч'єре"нїана (н. пп. 1, 24, 27; у н. п. 29 – миски
 ч'єре"нїан'ї), або на його розмір: миска гли'бока (н. п. 30), миска м'їлка
 (н. п. 30), велика ч'аша (н. п. 45).

Лексема миска як похідна від мїса через посередництво двн.
 діалектів (мїас „стіл”) запозичена з народної латини (ЕСУМ, т. 3, с. 465).
 В інших діалектах існують фонетичні та словотвірні варіанти: укр. сх.-
 слов. – мїска, мїс'ка, мьїска, мїска ‘миска’ (ЛА 1981, к. 85), зх.-поліс. –
 мїса ‘велика миска’ (Аркушин, т. 1, с. 312), мїсчина ‘невелика миска’
 (Аркушин, т. 1, с. 313), наддністр. – мїщина ‘миска’ (Шило, с. 174), бойк.
 – мїсочка ‘мала череп’яна миска’ (Онишкевич, т. 1, с. 441). Як зауважує
 Й. Дзєнзелівський, найменування миска за походження є
 зменшувальною формою від мїса: *мїська. У західних районах
 Закарпатської області первісне мїса невідоме, а миска, утративши
 відтінок зменшеності, є основною назвою: мїска ‘миска’ (ЛА 1958,
 к. 173). Подібне явище властиве й говіркам інших діалектних
 континуумів української мови.

Номен *тарілка* (похідне від *таріль*) через посередництво польської мови запозичений із середньовісньонімецької (з метатезою приголосних у більшості форм); свн. *talier* „тарілка” походить від італ. *tagliere* „дошка для різання м’яса”, пов’язаного з *tagliare* „різати” (ЕСУМ, т. 5, с. 523). Словотвірні варіанти й номени з метатезою властиві говіркам південно-західних діалектів: гуцул. – *талір* // *талірчик* (*талерчик*) // *таріль* ‘тарілка’ (ГГ, с. 181), лемк. – *талір* ‘тарілка, з фарфору, фаянсу або металу’ (СЛГ, с. 379), *тарелік* ‘тарілка; кругла, столова посудина з плескатим дном, і низькими вінцями (СЛГ, с. 380), наддністр. – *таріль* ‘тарілка’ (Шило, с. 250), зх.-волин. – *тарілка* ‘тарілка’ (Жорзонюк, с. 236).

Сему ‘неглибока череп’яна/металева миска’ представлено номеном *полумісок* (40 говірок – н. пп. 3, 5 – 13, 16, 17, 20, 21, 23 – 34, 37 – 42, 44, 46, 49, 51 – 53, 56, 57), акцентуаційний варіант *полумисок* наявний у восьми говірках (н. пп. 2, 14, 16, 35, 42, 45, 50, 56), лексему *полуміски* представлено спорадично (н. п. 47). Назву *тап’ілка* зафіксовано в 13 н. пп. – 1, 4, 10, 11, 16, 19, 37, 47 – 49, 54, 58, 59; у н. пп. 4, 15 – *тап’елка*. Спорадично виявлено маніфестанти *миска* (н. пп. 22, 26, 37, 60), *мисоч’ка* (н. пп. 1, 18, 20), *ч’ашка* (н. пп. 37, 56) і двослівний репрезентант *мілка тап’ілка* (н. п. 8).

Словники інших діалектів фіксують паралельні назви, які можуть мати різне фонетичне та граматичне оформлення: зх.-поліс. – *полуміска*, *полумисок* ‘неглибока миска’ (Аркушин, т. 2, с. 68), укр. воронез. – *полумисок* ‘неглибока миска’ (Авдеева, т. 2, с. 126), лемк. – *поломисок* ‘тарілка; посуд, з якого їдять густу їжу (СЛГ, с. 302), наддністр. – *пудумисок* ‘велика тарілка’ (Шило, с. 220).

Центром номінативного поля для цієї семи в східнослов’янських говірках є номен *полумісок*, який у межах аналізованої ЛСГ виявляє полісемантичність (див. табл. 1), або, як зауважує Г. Березовська, має „спільні моделі сегментації позамовної дійсності” (Березовська, 2012, с. 270).

Сему ‘кругла посудина з широким плескатим дном і низькими вінцями, куди насипають або накладають страву’ в більшості випадків репрезентовано спільнокореновими номенами, які мають відмінності в граматичній категорії роду. Найактивніший номен *тап’ілка* (43 говірки: н. пп. 1 – 3, 6 – 11, 14, 16, 20 – 23, 25 – 32, 34 – 42, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 56 – 59, 61; у н. пп. 5, 26, 33, 43 – *тап’іл’ки*; у н. пп. 4, 12, 15, 18, 47, 60 – *тап’елка*; у н. п. 51 – *тап’елки*). Словотвірні варіанти *тап’ілоч’ка* (н. пп. 3, 20), *тап’іл’* (н. п. 38) і номени *полумісок* (н. п. 22; у н. пп. 44, 48 – *полумисок*), *бл’удо* (н. п. 55), *велика тап’ілка* (н. п. 8) виявлено спорадично.

Номен *блюдо* „велика миска”, стсл. *блюдо*, *блюдь* „тс.”; псл. *bljudo*, *bljudъ*, запозичений у праслов’янську мову з готської (ЕСУМ, т. 1, с. 213).

Таблиця 1

Типи семантичної структури лексеми *по̀луми́сок*

Тип	Семи			Говірки
	‘череп’яна посудина, схожа на широку чашку, у якій звичайно подають страву до столу’	‘неглибока череп’яна/металева миска’	‘кругла посудина з широким плескатим дном і низькими вінцями, куди насипають або накладають страву’	
1	+			7, 10, 21, 36, 37, 40, 57
2		+		3, 5 – 13, 16, 17, 20, 21, 23 – 34, 37 – 42, 44, 46, 49, 51, 52, 53, 56, 57
3			+	22

Як бачимо, у всіх проаналізованих мікропарадигмах номен *та̀р’ілка* функціонує разом із спільнокореневим *та̀р’елка*, у якому відмічено рефлекс *ʒ – e* всупереч українській літературній нормі. Як наголошував з цього приводу відомий дослідник східнословобожанських говірок Б. Шарпило, ця риса не є характерною для звукової системи говорів загалом, а обмежена рамками лексичних запозичень з російської мови (Шарпило, 1960, с. 13). Семантичну структуру лексем подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Семантична структура лексем *та̀р’ілка*, *та̀р’елка*

Лексеми	Семи		
	‘череп’яна посудина, схожа на широку чашку, у якій звичайно подають страву до столу’	‘неглибока череп’яна / металева миска’	‘кругла посудина з широким плескатим дном і низькими вінцями, куди насипають або накладають страву’
<i>та̀р’ілка</i>	н. п. 10, 16	н. п. 1, 4, 10, 11, 16, 19, 37, 47 – 49, 54, 58, 59	н. п. 1 – 3, 6 – 11, 14, 16, 20 – 23, 25 – 32, 34 – 42, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 56 – 59, 61
<i>та̀р’елка</i>	н. п. 12	н. п. 14, 15	н. п. 4, 12, 15, 18, 47, 60

Словник за редакцією Б. Грінченка назви *макітра*, *макітерка* фіксує зі значенням: ‘родъ большой глубокой глиняной посуды съ круглымъ дномъ и значительно большимъ дна широкимъ отверстіемъ, употребляющейся для помѣщенія муки, тѣста, масла и пр. и для растиранія соли, пшена и пр.’ (СГ, т. 2, с. 399).

Із спільною для аналізованих говірок семантикою в *Словнику* подано номен *міска*, *місочка* ‘миска, родъ глубокой тарелки’ (СГ, т. 2, с. 427), *полумисок* ‘родъ глубокой тарелки, неглубокая миска’ (СГ, т. 3, с. 289). Значення лексем *тарілка*, *тарілочка* подано без детального опису реалії: ‘тарелка’ (СГ, т. 4, с. 248). У наш час це значення згаданих лексем є загальноновживаним, проте зрідка (у 5 говірках) лексеми *макітра* (н. пп. 8, 13, 18, 34, 56), *макітерка* (н. п. 34) мають значення ‘череп’яна посуда, схожа на чашку, у якій звичайно подають страву до столу’.

Отже, спостерігаємо зміни в репертуарі сем, які виявляються в збільшенні номінативного ряду на сучасному хронологічному зрізі. Це відбулося за рахунок появи граматичних і словотвірних варіантів, розширення семантики номенів, які одночасно функціонують як репрезентанти кількох сем (*міска*, *полумисок*, *макітра*, *піала*, *тарілка*).

Назви кухонного начиння розглядатимемо на прикладі таких ЛСГ: ‘Назви начиння для споживання їжі’, ‘Назви начиння, що використовують під час приготування їжі’.

ЛСГ ‘Назви начиння для споживання їжі’. Сему ‘предмет столового прибору, за допомогою якого їдять рідку страву’ маніфестовано назвою *лошка* (56 говірок: н. пп. 1 – 21, 23 – 30, 32 – 35, 37 – 56, 58, 59, 61). Значно менш активні варіанти, які мають відмінності в граматичній категорії числа – *ложки* (н. пп. 1, 5, 27, 29, 31, 36, 57) і *лошки* (н. пп. 22, 60).

Одноставної думки щодо походження номена *ложка* в етимологів немає; припускають спорідненість з алб. *lugë* ‘ложка’ (ЕСУМ, т. 3, с. 280). Разом із загальнонародною лексемою *ложка* (зх.-волин. ‘ложка’ (Корзонюк, с. 155), зх.-поліс. ‘предмет столового прибору для набирання рідкої страви’ (Аркушин, т. 1, с. 290), карпат. *лошка* ‘металева ложка’ (Гоца, 2010, с. 121), у говірках південно-західного наріччя поширені фонетичні варіанти лексеми: бойк. – *лішка* (Онишкевич, т. 1, с. 412), наддністр., гуцул. – *ліжка* (Шило, с. 161; Негрич, с. 105; ГГ, с. 111; СГСБ, с. 299) та ін.

У східнословобожанських говірках номен протягом тривалого часу повністю зберіг своє фонетичне оформлення й семантику, пор. у *Словнику* за редакцією Б. Грінченка: *ложка*, *ложечка* ‘ложка’ (СГ, т. 2, с. 375).

Сему ‘знаряддя для приймання їжі: ручка з кількома зубцями’ репрезентовано загальноновживаними назвами. Номен *вилка* поширений у 52 говірках (н. пп. 1 – 5, 7 – 18, 20 – 31, 33, 35 – 39, 43 – 47, 50 – 61; у н. п. 36 – *вілка*); спорадично виявлено варіант у формі множини *вилки*

(н. пп. 1, 5, 32) і зменшену назву ^lвилоч'ка (н. п. 48). Лексема *ви^lделка* номінує денотат у 16 говірках (н. пп. 1, 6, 14, 19, 21, 34, 37, 39 – 42, 46, 47, 49, 52, 56).

Слово *виделка* запозичене з польської мови: п. *widelec, widelca* „виделка” й походить від *widiu* „вила”, спорідненого з українським *вила*; *к* виникло на місці польського *с* унаслідок зближення з українським *вілка* (ЕСУМ, т. 1, с. 370).

У *Словнику* за редакцією Б. Грінченка подано номени *виделка* ‘вилка’ (СГ, т. 1, с. 156), *вилкі* ‘вилка’ (СГ, т. 1, с. 168). Для лексеми *вілка* в *Словнику* наведено значення: 1) ум. отъ *віла*; 2) ухватъ; 3) косточка у животных, имѣющая видъ развилья; 4) родъ вышивки на рубахахъ (СГ, т. 1, с. 168). Зіставлення семантичної структури цієї лексеми (на синхронійному рівні вона зафіксована з такими значеннями: *Вилка 1* 1) те саме, що *виделка*; 2) *техн.* Деталь механізму, приладу, яка має роздвоєний кінець для приймання їжі; 3) *військ.* Сукупність двох прицілів, з яких один дає недоліт, а другий – переліт снарядів, мін і т. ін. щодо цілі для наступного уточнення удару; 4) Положення в шаховій грі, коли одна фігура загрожує одночасно двом або кільком фігурам. *Вилка 2*, вилок, зменш. до *вила* (СУМ, т. 2, с. 424)) демонструє зміни значеннєвих компонентів, оскільки в обстежених говірках номен ^l*вилка* переважно функціонує зі значенням ‘знаряддя для приймання їжі: ручка з кількома зубцями’.

Отже, на прикладі проаналізованої ЛСГ спостерігаємо два процеси: стійкість лексичного фонду, що виявляється в збереженні протягом століття значення номенів та їхнього фонетичного оформлення, а також оновлення лексики, спричинене розширенням семантичного поля лексеми *вилка*, яка на двох хронологічних зрізах демонструє варіативність семантики.

Ножі – це одне з найдавніших знарядь слов'ян, яке спочатку виготовляли з кремнієвих порід каменю, пізніше – із заліза. Саме з тих часів і донині ножі зберігають первісну форму. Ніж здавна вважали одним з важливих предметів кухонного начиння, усі члени родини по-особливому ставилися до нього. У народній традиції ніж виконував оберегові функції, його вважали засобом захисту від нечистої сили. У ЛСГ „*Назви начиння, що використовують під час приготування їжі*” розглянемо мікропарадигму ‘інструмент для нарізання з лезом і рукояткою’.

Аналізовану сему в обстежених говірках наповнюють репрезентанти *н'іж* (н. пп. 4, 10, 12, 23, 25 – 28, 34 – 36, 38, 40, 43, 44, 48, 49, 53, 58, 59), ^l*ножик* (н. пп. 7 – 9, 11, 14, 19, 20, 22, 29, 30, 32, 33, 42, 50, 51), *с'і'кач'* (н. пп. 5, 6, 14, 29, 31 – 33, 37, 39, 41, 46, 47, 54, 61), *с'і'кач'ка* (н. пп. 15 – 17), *шин^lкоўка* (н. пп. 1 – 3, 13, 18, 24, 37 – 39, 47, 52, 55, 56), *р'і'зак* (н. п. 21, 37, 57, 60), *шин^lкач'* (н. п. 45).

У говірках інших діалектів дослідники фіксують фонетичні варіанти лексеми *ніж* зі спільною семантикою, пор.: карпат. – *н'іж* (*нуш, нійж, нійш*) (Гоца, 2010, с. 120); лемк. – *ниж* (Пиртей, с. 199).

Походження літературного *ніж* (зменш. *но́жик*) пов'язують з псл. *пожь* ‘ніж’ і пов'язане чергуванням голосних з *nizati* ‘низати, проколювати’ *nъziti* (пор. російське *вонзить* ‘устроювати’ (ЕСУМ, т. IV, с. 96). Лексеми *с'і'кач* та *с'і'кач'ка* ‘знаряддя, яким січуть капусту’ етимологічно пов'язані з псл. *sěkti*; споріднені з лит. ст. *įsekti* ‘насікати, насікти’ (ЕСУМ, т. V, с. 252).

Назви, записані в обстежених говірках, у дистантних діалектних зонах функціують з близькою семантикою: карпат. – *с'і'кач* ‘великий кухонний ніж з дерев'яною ручкою’ (Гоца, 2010, с. 120), наддністр. – *сікач* ‘ніж, яким січуть капусту’; гуцул. – ‘знаряддя для різання капусти, інших овочів’ (Шило, с. 239; Піпаш, с. 174), зх.-поліс. – *сікач* ‘великий ніж’ (Аркушин, т. 2, с. 147) або з відмінним значенням: бойк. – *різак* ‘пристрій, на якому різали січку, обрізували солом'яні китиці для ушивання стріхи’ (Онишкевич, т. 2, с. 177).

Словник за редакцією Б. Грінченка містить назви *ніж* зі значенням ‘ножь. складений ніж. Карманний, складной ножь’ (СГ, т. 2, с. 566) та *сікач, сікачка* ‘сѣчка (для рубки капусты)’ (СГ, т. 4, с. 126).

У реєстрі *Словника* наявні також лексеми *дубас* ‘большой ножь’ (СУМ, т. 1, с. 451), *колодач* ‘большой ножь’ (СГ, т. 2, с. 270), відсутні в східнословобожанських говірках, але виявлені в говірках інших діалектних континуумів, пор.: карпат. – *колодач, дубас* ‘великий кухонний ніж з дерев'яною ручкою’ (Гоца, 2010, с. 120); гуцул. – *дубас* ‘великий ніж’ (Піпаш, с. 52), зх.-поліс. – *колодач* ‘великий ніж’ (Аркушин, т. 1, с. 236).

Номени *косак* ‘большой ножь для сечения капусты’ (СГ, т. 2, с. 289), *цизорик* ‘перочинный ножикъ’ (СГ, т. 4, с. 429), *чепіль* ‘обыкновенный ножь съ деревяннымъ черенкомъ’ (СГ, т. 4, с. 452), не властиві обстеженим говіркам, але лексемі *цизорик* ‘складаний ножик’ з позначкою *діалектне* містить *Словник української мови* (СУМ, т. 11, с. 211).

Як бачимо, найуживаніші лексеми, що реалізують сему, на сучасному етапі або зберігають значення, наведене в *Словнику*, або побутують із близькою семантикою. Два номени (*колодач, дубас*) не властиві обстеженим говіркам, але зі спільною семантикою зафіксовані словниками інших говірок української мови. Репрезентанти *косак* і *чепіль*, імовірно, можна умовно віднести до архаїзованих назв, зважаючи на їхню відсутність на сучасному хронологічному зрізі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, зафіксовані на території українських східнословобожанських говірок лексичні одиниці мають різну функційну активність: наявні більш уживані лексеми, репрезентанти, які не набули значного поширення, спорадичні назви.

У більшості випадків лексеми досліджуваних ТГЛ мають паралельні назви в говірках інших діалектних континуумів. При спільній семантиці найменування можуть мати розбіжності у формальному оформленні. Іноді паралельні репрезентанти демонструють в інших діалектах тотожність або відмінність семантики.

Назви, зафіксовані в східнослов'янському ареалі, є здебільшого загальнослов'янськими, що підтверджено лексикографічними джерелами.

Щодо динамічних зрушень у проаналізованих ТГЛ спостережено різні тенденції:

– сталість лексики, яка протягом століття зберегла семантику й фонетичне оформлення;

– оновлення лексичного фонду, спричинене змінами семантичної структури лексем – розширенням номінативного поля деяких номенів, які, порівняно з назвами, зафіксованими давньою лексикографічною працею, на сучасному хронологічному зрізі одночасно можуть репрезентувати кілька сем;

– архаїзація окремих номенів.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в розширенні джерельної бази, детальному описі інших ЛСГ побутової лексики.

Список обстежених населених пунктів у Луганській області

1. смт Троїцьке; 2. с. Привілля, Троїцький р-н;
3. с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н; 4. с. Солідарне, Білокуракинський р-н; 5. с. Новобіла, Новопокровський р-н;
6. с. Березівка, Новопокровський р-н; 7. с. Павленкове, Новопокровський р-н;
8. смт Білолуцьк, Новопокровський р-н; 9. с. Височинівка, Марківський р-н;
10. с. Тарасівка, Троїцький р-н; 11. с. Новочервоне, Троїцький р-н;
12. с. Попівка, Білокуракинський р-н; 13. с. Павлівка, Білокуракинський р-н;
14. смт Білокуракине; 15. с. Осинове-1, Новопокровський р-н;
16. с. Донцівка, Новопокровський р-н; 17. с. Просяне, Марківський р-н;
18. смт Марківка; 19. с. Веселе, Марківський р-н; 20. с. Оборотнівка, Сватівський р-н;
21. с. Куземівка, Сватівський р-н; 22. с. Нижня Дуванка, Сватівський р-н;
23. с. Закотне, Новопокровський р-н; 24. с. Коломийчиха, Сватівський р-н;
25. с. Мілуватка, Сватівський р-н; 26. м. Сватове;
27. с. Петрівка, Сватівський р-н; 28. с. Караван-Солодкий, Марківський р-н;
29. с. Бондарівка, Марківський р-н; 30. с. Морозівка, Міловський р-н;
31. с. Півнівка, Міловський р-н; 32. с. Зориківка, Міловський р-н;
33. с. Великоцьк, Міловський р-н; 34. с. Стрільцівка, Міловський р-н;
35. с. Калмиківка, Міловський р-н; 36. с. Лиман, Старобільський р-н;
37. с. Підгорівка, Старобільський р-н; 38. с. Піщане, Старобільський р-н;
39. м. Старобільськ; 40. с. Чмирівка, Старобільський р-н; 41. с. Бутове, Старобільський р-н;
42. с. Литвинівка, Біловодський р-н;
43. с. Кононівка, Біловодський р-н; 44. с. Новолимарівка, Біловодський р-н;
45. с. Семикозівка, Біловодський р-н; 46. с. Плугатар, Біловодський р-н;
47. смт Біловодськ; 48. с. Макіївка, Кременський р-н;

49. с. Червонопопівка, Кременський р-н; 50. м. Кременна;
51. с. Варварівка, Кременський р-н; 52. с. Шпотине, Старобільський р-н;
53. с. Малохатка, Старобільський р-н; 54. с. Колядівка, Новоайдарський
р-н; 55. с. Победа, Новоайдарський р-н; 56. смт Новоайдар;
57. с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; 58. с. Новоохтирка,
Новоайдарський р-н; 59. с. Дмитрівка, Новоайдарський р-н; 60. смт
Станично-Луганське; 61. с. Миколаївка, Станично-Луганський р-н.

Література

- Березовська, Г. (2012) Лексико-семантична група загальних назв одягу у східноподільських говірках. *Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. Філологія (мовознавство): зб. наук. пр.* С. 270 – 275.
- Гоца, Е. Д. (2010). *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах.* Ужгород : Гражда, 360 с.
- П'яст, Н. Й. (2003). *Формування тематичної групи „назви посуду” в сучасній українській літературній мові:* автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. К., 19 с.
- Шарпило, Б. А. (1960). *Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров Восточной Слобожанщины (Старобельщины):* автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. „Украинский язык”. Киев, 24 с.

Джерела

- Авдеева – Авдеева, М. Т. (2012). *Словарь украинских говоров Воронежской области (Т. 1 – 2).* Воронеж : ИПЦ Воронеж. гос. ун-та.
- Аркушин – Аркушин, Г. Л. (2000). *Словник західнополіських говірок (Т. 1 – 2).* Луцьк : Вежа.
- ГГ – Гуцульські говірки: короткий слов. (1997) / відп. ред. Я. Закревська. Львів. 232 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови (2012) (Т. 1 – 7). К. : Наук. думка.
- Корзонюк – Корзонюк, М. М. (1987) *Матеріали до словника західноволинських говірок. Українська діалектна лексика.* (С. 62 – 267). К. : Наук. думка.
- ЛА 1958 – Дзензелівський, Й. О. (1958) *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика).* Ч. І. Ужгород.
- ЛА 1981 – Ганудель, З. (1981) *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини (назви страв, посуду та кухонного начиння).* Пряшів.
- Негрич – Негрич, М. (2008). *Скарби гуцульського говору: Березови. Л.,* 224 с.

- Онишкевич – Онишкевич, М. Й. (1984). Словник бойківських говірок (Ч. 1 – 2). К. : Наук. думка.
- Пиртей – Пиртей, П. С. (2004) Короткий словник лемківських говірок. Івано-Франківськ, 364 с.
- Піпаш – Піпаш, Ю. О. & Галас, Б. К. (2005) Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 266 с.
- СГ – Грінченко, Б. Д. (1907 – 1909). Словарь української мови (Т. 1 – 4). К.
- СГСБ – Словник говірки села Бродина Олекси Горбача (2000). *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження* / відп. ред. Я. Закревська (С. 247 – 354). Львів.
- СЛГ – Пиртей, П. С. (1986) Словник лемківської говірки. Івано-Франківськ, 461 с.
- СУМ – Словник української мови (1970 – 1980) (Т. 1 – 11). К. : Наук. думка.
- УМ – Українська мінувшина (1993): ілюстр. етногр. довід. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. К.: Либідь, 256 с.
- Шило – Шило, Г. (2008) Наддністрянський регіональний словник. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 288 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2020 р.

Прийнято до друку 14.09.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.

**ПРИЗВИСЬКО ЯК ТЕКСТОТВОРЧИЙ ЧИННИК
ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-16-27

Катерина Глуховцева,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української філології та загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5581-2204>*

У статті проаналізовано структуру східнословобожанського діалектного тексту, у якому вмотивовано походження прізвиська. Авторка доводить, що діалектні тексти про походження, тлумачення та історію виникнення сільських прізвиськ мають подібну побудову, що дозволяє в тексті ‘походження прізвиська’ як певній моделі окремого класу текстів, що має ієрархічно організовані прототипні ознаки (семіотичні, структурні, інтенційні, прагматичні та ін.), виділити такі смислові та структурні частини: прізвисько, слово-мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст, додаткові свідчення про особу, наратора тощо. Обов’язковими є перші дві частини. Інші можуть бути або зовсім відсутні, або характеризуватися різним ступенем деталізації. У мотиваційному тексті зазвичай подано широку палітру свідчень про особливості ментальних рис, традицій, вірувань, уподобань мовної спільноти. Мотиваторами сільських прізвиськ можуть бути слова пропріальної лексики (ім’я батька, матері, прізвища, зменшено-пестливі форми імен носія прізвиська, прізвища відомих акторів, назви радіо- чи телепередач) чи апелятиви (найменування птахів, тварин, будь-які загальні назви чи похідні від них прикметники, лексеми, уживані в дитячому мовленні, діалектизми, штучно створені слова та ін.). При виникненні прізвиська відбувається метафоричне переосмислення значення апелятива.

Тексти про походження прізвиськ, продуковані діалектоносієм, спираються на передтекст (певну подію чи ситуацію в житті мовної спільноти, яка стала ґрунтом для виникнення власної назви; індивідуальні риси члена мовної спільноти тощо).

Макротекст ‘прізвисько’ є синтезом тематично-змістового, прагматичного та функційно-стилістичного чинників. У ньому репрезентовано наміри автора, тобто мета створення тексту прізвиська, особистісні властивості автора, характер адресування.

Більшості прізвиськ властива стилістично-сміслова значущість, нерідко грубо-виразна. Тому текст, у якому розтлумачено походження прізвиська, позначений переважно негативною конотацією, центром якої є саме прізвисько, а на периферії залишаються лексеми, які доповнюють, уточнюють, увиразнюють прізвисько і слово-мотиватор.

Ключові слова: прізвисько, текстема, макротекст, мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст.

The article analyzes the structure of the East Slobozhansk dialect text, which motivates the origin of the nickname. The author argues that dialect texts on the origin, interpretation and history of rural nicknames have a similar structure, which allows in the text ‘origin of the nickname’ as a model of a separate class of texts with hierarchically organized prototype features (semiotic, structural, intentional, pragmatic and others) identify the following semantic and structural parts: nickname, word-motivator, motivational-interpretative text, additional evidence of the person, narrator, etc. The first two parts are usually required. Others may be either completely absent or characterized by varying degrees of detail. The motivational text usually provides a wide range of evidence about the features of mental traits, traditions, beliefs, preferences of the language community. Motivators of rural nicknames can be words of proprial vocabulary (name of father, mother, surname, reduced-loving forms of names of the bearer of a nickname, surnames of known actors, names of radio or TV programs) or appellation (names of birds, animals, any general names or derived adjectives, tokens used in children's speech, dialectisms, artificially created words, etc.). When a nickname occurs, there is a metaphorical rethinking of the meaning of the appellation.

Texts about the origin of nicknames produced by a dialect carrier are based on the pretext (a certain event or situation in the life of the language community, which became the basis for the emergence of its own name; individual traits of a member of the language community, etc.).

The macrotext „nickname” is a synthesis of thematic-semantic, pragmatic and functional-stylistic factors. It represents the intentions of the author, ie the purpose of creating the text of the nickname, the personal characteristics of the author, the nature of addressing.

Most nicknames are characterized by stylistic and semantic significance, often crudely expressive. Therefore, the text, which explains the origin of the nickname, is marked mainly by a negative connotation, the center of which is the nickname itself, and on the periphery there are tokens that complement, clarify, express the nickname and the word motivator.

Key words: nickname, text, macrotext, motivator, motivational-interpretative text.

Вступ. У структурі діалектного тексту можна виділити одиниці, які виконують функції мікротекстів, тобто текстів у тексті. До них відносимо мікротопоніми, прізвиська, що для жителів мовної спільноти мають здебільшого прозору мотивованість, прізвища, які нерідко асоціювалися з певною поведінкою його носія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прізвисько як неофіційне індивідуальне найменування людини в історичному аспекті

розглянуто в працях українських учених І. Сухомлина (Сухомлин, 1970), М. Худаша (Худаш, 1977), Л. Масенко (Масенко, 1990) та ін. Особливості формування, історію становлення, мотиваційну класифікацію й семантику українських прізвиськ описано в роботах О. Михальчук (Михальчук, 2007), В. Павлюк (Павлюк, 2013; Павлюк, 2015), М. Тимінського (Тимінський, 1987), В. Тихоші (Тихоша, 2009). В аспекті текстології та психолінгвістики проаналізовано прізвиська в розвідках багатьох російських учених, зокрема: Є. Даниліної (Данилина, 1970), В. Калінкіна (Калинкин, 1999) та ін.

Н. Федотова дослідила прізвиська Луганщини в аспекті текстотворення та теорії комунікації, з'ясувала специфіку їх функціонування як стислих текстів, розкрила когнітивну прагматику (Федотова, 2008, с. 12).

Мету цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати структуру східнословобожанського діалектного тексту, у якому вмотивовується походження прізвиська.

Методи дослідження. У дослідженні використано описовий та зіставний методи лінгвістичного вивчення матеріалу, зібраного в українських східнословобожанських говірках.

Виклад основного змісту. Походження, тлумачення та історію виникнення сільських прізвиськ діалектоносії розкривають у спогадах про певні історичні події, які відбувалися в селі, у розповідях про індивідуальні риси носіїв говірки, про специфіку мовлення жителів певної спільноти.

Скажімо, у рукописній книжці Олексія Михайловича Погорелого „З минулого і сучасного до невідомого майбутнього”, у якій реалізовано аматорський опис історії с. Проїждже Старобільського району Луганської області (Україна), про розкуркулювання автор говорить так: „Ходили по хатах і лазили по городах активісти Капуста Марія Прокопівна (Манька Ряба, її так прозвали за те, що обличчя було побите віспою, як у «вождя», чим вона, мабуть, гордилася), Бахтин Пронько (Лук'янцева син), Мащенко Антон Васильович (Антон-Сучка звали його всі проїжджани, характер був у його складний), Дмитрик Марія Євграфівна. Коли грабували церкву, то вона танцювала у віттарі, лягала на плащаницю. За це її, видно, Бог покарав, бо довго хворіла, пошти восьмь год, і вмерла болісно” (Погорелій І, 1993, с. 10).

Прізвиська як власні імена жителів села настільки узвичаювалися, що односельці могли забувати офіційні прізвища членів цієї мовної спільноти: *Одного разу ў се^ло при^їїхаў то^вариш^ч / до сво^го д^руга / Тка^ч’енка Ми^єхаїла Ти^ємоф^еіч^а / але в^ін ска^заў по стар[’]ї / добр[’]ї пам[’]ят[’]і // н[’]е / в^ін за^питуваў / де та^кї / і ўс[’]і ^лж^ите^л’і Була^вин[’]іўкі / це дес[’] було на по^ч’атку п[’]іаде^лс[’]атих ро^к’іў / ўра^жали^с’ / а хто та^кї ў нас Тка^ч’енка Ми^єхаїло Ти^ємоф^е’іювич[’] // в^ін про^їшоў ўсе се^ло / ба^гато ха^тин / ба^гато зуст[’]р[’]іў л[’]у^дей / і ра^птом од^ин ска^заў*

/ ˈл'уди ˈдобр'і / та *целѣж наш Печ'рич' //* (Записано від Золотарьової Лідії Дмитрівни, 1948 р.н., с. Булавинівка, Новопокровський р-н).

Діалектні тексти про походження прізвиська покликані розтлумачити значення власної назви засобами усного мовлення. Такі тексти, продюзовані діалектоносцем, спираються на передтекст (певну подію чи ситуацію в житті мовної спільноти, яка стала ґрунтом для виникнення власної назви; індивідуальні риси члена мовної спільноти тощо). Нерідко мовець при вербалізації цього тексту покликається на розповіді, легенди про виникнення власної назви, які він чув від своїх односельців. Тому сюжет розповіді взятий або з об'єктивної дійсності (передтексту), або з тексту, який він переказує, на що вказують такі зауваження (*мені розказувала мати, бабуся тощо*).

Тексти про походження прізвиська мають певну структуру, що дозволяє говорити про текстему як певну модель окремого класу текстів, „що охоплює ієрархічно організовані прототипні ознаки певного класу: семіотичні, структурні, інтенційні, прагматичні та інші” (Загнітко, 4, 2012, с. 21). Є. Бартмінський стверджує, що текстема є „абстрактним текстовим зразком”, „надіндивідуальним, потенційно існуючим”, „який в індивідуальному використанні (у висловлюваннях, у низці висловлювань, що складають дискурс) може бути (як синтаксичні схеми) наповнений лексичним матеріалом різного ступеня стійкості” (Bartmiński, 1998, с. 18). А. Фефілов кваліфікує текстему як концептуально-когнітивну структуру тексту (Фефілов, 2011, с. 13 – 23).

Отже, у текстемі ‘походження прізвиська’ можна виділити такі смислові та структурні частини: прізвисько, слово-мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст, додаткові свідчення про особу тощо. Обов'язковими, на наш погляд, є перші дві частини. Інші можуть бути або зовсім відсутні, або характеризуватися різним ступенем деталізації.

Скажімо, мотиваційний текст прізвиська *Ряба Манька* містить і відомості про причини виникнення цього найменування, і про історію її життя: *„Кашуба Марія Прокопівна (від малого до великого її в селі знали як Манька Ряба). Коли Онищенко Никифора виселяли із села як куркуля, то дали його стару кобилу, і поїхав він у білий світ, на Кубань. Горпина, його дружина, дуже плакала, та на додаток до цього Манька Ряба зняла з неї чоботи. Зручно було знімати: не треба було нагинатися, бо Горпина сиділа на возі. На таке тяжко було дивитися, не те що переживати.*

Опісля Манька Ряба кинулася в релігію. Жодної служби не пропускала в церкві. Сповідувалася, причащалася і говорила справно. Гугнявила псалми на крилосі. Мабуть, одмолювала гріхи молодості. Та все-таки совість згубила. Ходила, читала Євангеліє за померлими, а коли їй давали їсти чи чарку наливали, то говорила «це тільки біленьку»” (Погорелій І, 1993).

В інтерпретаційному тексті нерідко вималюваний соціальний портрет мовної спільноти, яка в побуті послуговується вуличними найменуваннями осіб. Постання окремих прізвиськ вербалізоване: „Іван Кирилович Глушко ходив по селу із іржавою гвинтівкою, нічого не хотів робити, але уособлював радянську владу. Любив виступати на мітингах. Одного разу заліз на поперечки в дерев'яній трибуні, яка стояла в теперішньому парку Перемоги, а в кінці промови закричав „Да здравствует советская власть”. Але замість „ура!” закричав „караул!” і плигнув з трибуни. Так його й прозвали Караул” (Погорелій І, 1993).

Широка палітра свідчень поміщена також у тлумаченні прізвиська *Затірочка*. У ньому знаходимо відомості про самого носія прізвиська, характеристику його як працівника, опис події, покладеної в основу прізвиська, свідчення про його сім'ю, традиційні страви, особливості косовиці на початку ХХ століття. Загалом у тексті переплетені культурні текстові коди та власне мовні: „Наглядачем став Рибальченко Іван Хомич (дід Затірочка). Він був природженим косарем, за день міг скосити вручну косою до 1 га жита чи пшениці. Якщо за одним косарем ставили снопи в'язати одну жінку, то за ним – дві. Але він і двох заморював.

Робив здорово і їв здорово. Одного разу йому підлили в затірку, яку він дуже любив (а тоді це була найперша страва селянина), сирію води. Опісля цього на нього напала «швидка». Та він не розгубився. Зняв штани і зостався в одній сорочці, а вона була довга, майже до колін. Продовжував косити, бо треба ж було виконати й перевиконати план (сім'я була велика), за неї давали хліба... За це йому дали вуличне прізвисько Затірочка” (Погорелій І, 1993).

Проте постання значної кількості давніх прізвиськ утратило мотивованість, а отже, інформація, закодована в прізвиськах, стала імпліцитною. Не прокоментовані вони й в аналізованій книзі О. Погорелого. Щоправда, прізвиська *Джура* (Погребенко Денис Артемович), *Педаїв* (Іващенко Іван Трохимович), *Тищенко* (Слюсар Семен Фанасович), *Сіпатрів* (Сірик Сидір Никифорович), *Золотий Зуб* (Данилейко Федосій Стефанович), *Кладін* (Закутько Кость), *Кошинський* (Сірик Антон Васильович), *Біленко* (Скрипник Василь Євтіювич), *Сіновозів* (Бахтін Тихон), *Коряк* (Припутень Федір Михайлович), *Миня* (Полковниченко Михайло Наумович), *Сова* (Кашуба Тимоха) (Погорелій І, 1993) мають різний ступінь прозорості внутрішньої форми.

Загалом антропонімікон аналізованої книги має стати предметом окремого дослідження, оскільки і народнорозмовні форми імен та по батькові жителів Проїжджого, і прізвиська – цікавий лінгвістичний об'єкт. У книзі О. Погорелого розглядаємо їх як текст, у якому закодовано світобачення і світовідчуття мовної спільноти цього населеного пункту: *Джура* < джура ‘казацький слуга-товарищ, оруженосец, ходивший вместе с казаком в походы и битвы’ (СУМГ, I, с. 377). **Джу́ра, цю́ра** або **чу́ра** – так називали в Україні в XVI – XVIII

століттях зброєносця, учня в козацької старшини. Зазвичай джурами були молоді хлопці. Разом з козаками джури ходили в походи, брали участь у боях. Первісно *джура* – перське слово, що означає ‘товариш’, в українську потрапило як запозичення з тюркської мови (СУМ, 2, с. 103); **Покемон** < *покемон* (*pokémon*) є латинізованим скороченням назви японських „кишенькових монстрів” (англ. *Pocket Monsters*); **Очкур** < **очкур** ‘пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх’ (СУМ, 5, с. 834); **Тищенко** < тисяча, тища; у часи Катерини на Запорозькій Січі існувало окремо військо із тисячі бійців, які виконували особливо важкі завдання.

Прізвиська, як засвідчує фактичний матеріал, в українських східнословобожанських говірках утворюються шляхом трансонімізації чи онімізації апелятивів.

Якщо прізвисько утворене від власної назви, то мотиватором може бути:

а) ім’я матері: *Марфич* ¹ *бат* ² *ко* ³ *Тол* ⁴ *ік* ⁵ *іу* / *не* ⁶ *було* ⁷ *у* ⁸ *його* ⁹ *бат* ¹⁰ *ка* // *його* ¹¹ *звали* ¹² *Матфич* ¹³ / *по* ¹⁴ *матер* ¹⁵ *і* // *а* ¹⁶ *мати* ¹⁷ *Марфа* // *Са* ¹⁸ *н* ¹⁹ *ок* / *Са* ²⁰ *шка* *Са* ²¹ *моїленко* / *його* ²² *звали* ²³ *Варич* // *тоже* ²⁴ *бат* ²⁵ *ка* *не* ²⁶ *було* / *а* ²⁷ *мати* / *Вар* ²⁸ *ка* // *Волод* ²⁹ *ка* *Са* ³⁰ *моїленко* – *Окс* ³¹ *н* ³² *ук* / *тоже* ³³ *бат* ³⁴ *ка* *не* ³⁵ *було* / *матір* ³⁶ *звали* ³⁷ *Окс* ³⁸ *ен* ³⁹ *а* // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

б) ім’я батька: *су* ¹ *с* ² *ід* ³ *іу* *йак* ⁴ *нази* ⁵ *вайут* ⁶ ? *то* ⁷ *го* *І* ⁸ *ван* ⁹ *іу* *на* ¹⁰ *чи* *І* ¹¹ *ванович* / *то* ¹² *го* *О* ¹³ *лек* ¹⁴ *с* ¹⁵ *ійіу* *на* ¹⁶ *ч* ¹⁷ *і* *О* ¹⁸ *лек* ¹⁹ *с* ²⁰ *ійович* // *а* ²¹ *у* ²² *кого* ²³ *бат* ²⁴ *ки* *но* ²⁵ *сили* *р* ²⁶ *ідк* ²⁷ *іс* ²⁸ *н* ²⁹ *і* *іме* ³⁰ *на* / *то* ³¹ *го* *з* ³² *вали* ³³ *за* ³⁴ *бат* ³⁵ *ком* // *от* ³⁶ *Л* ³⁷ *он* ³⁸ *ка* *О* ³⁹ *л* ⁴⁰ *шанс* ⁴¹ *ки* / *у* ⁴² *його* ⁴³ *бат* ⁴⁴ *ко* *бу* ⁴⁵ *у* *Т* ⁴⁶ *ихон* // *зараз* ⁴⁷ *так* *не* ⁴⁸ *нази* ⁴⁹ *вайут* ⁵⁰ *д* ⁵¹ *іте* ⁵² // *ч* ⁵³ *ере* ⁵⁴ *з* *те* *Л* ⁵⁵ *он* ⁵⁶ *ку* *з* ⁵⁷ *вали* ⁵⁸ *не* ⁵⁹ *Т* ⁶⁰ *ихонович* / *а* ⁶¹ *Т* ⁶² *ихон* / *У* ⁶³ *жче* ⁶⁴ *нко* *І* ⁶⁵ *ван* // *у* ⁶⁶ *його* ⁶⁷ *бат* ⁶⁸ *ко* *Кар* ⁶⁹ *по* // *на* ⁷⁰ *його* ⁷¹ *і* *каж* ⁷² *ут* ⁷³ *Кар* ⁷⁴ *по* // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

в) прізвище справжнього батька, якщо дитина народжена не від офіційного чоловіка: *он* ¹ *у* *В* ² *оїе* ³ *воц* ⁴ *ку* *жи* ⁵ *ве* *К* ⁶ *енд* ⁷ *ух* // *п* ⁸ *р* ⁹ *ізвиш* ¹⁰ *ч* ¹¹ *е* *його* *П* ¹² *ід* ¹³ *горни* // *а* ¹⁴ *про* ¹⁵ *зи* ¹⁶ *вайут* ¹⁷ *К* ¹⁸ *енд* ¹⁹ *ух* / *бо* ²⁰ *за* ²¹ *гото* ²² *у* ²³ *л* ²⁴ *айе* *м* ²⁵ *н* ²⁶ *асо* // *у* ²⁷ *його* ²⁸ *син* *роз* ²⁹ *казу* ³⁰ *є* *бат* ³¹ *ков* ³² *і* // *шо* ³³ *його* ³⁴ *про* ³⁵ *зи* ³⁶ *вайут* ³⁷ *у* ³⁸ *ш* ³⁹ *кол* ⁴⁰ *і* *Т* ⁴¹ *иш* ⁴² *ч* ⁴³ *енком* // *а* ⁴⁴ *бат* ⁴⁵ *ко* *йо* ⁴⁶ *му* *і* *ка* ⁴⁷ *же* : „*Ну* ⁴⁸ *і* *шо* ? *А* ⁴⁹ *ти* ⁵⁰ *у* ⁵¹ *чис* ⁵² *а* // *а* ⁵³ *би* ⁵⁴ *о* ⁵⁵ *ц* ⁵⁶ *ін* ⁵⁷ *ки* ⁵⁸ *бу* ⁵⁹ *ли* *х* ⁶⁰ *арош* ⁶¹ *і* / *а* ⁶² *то* ⁶³ *ха* ⁶⁴ *й* ⁶⁵ *ак* ⁶⁶ *хо* ⁶⁷ *чут* ⁶⁸ *з* ⁶⁹ *в* ⁷⁰ *ут* ⁷¹ *”* // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

г) прізвища, прозорі за внутрішньою формою, щоб підкреслити протилежну ознаку до тієї, що покладена в основу прізвища: *у* ¹ *нас* ² *про* ³ *зи* ⁴ *вайут* ⁵ *Ч* ⁶ *ер* ⁷ *нен* ⁸ *ка* ⁹ *ми* *б* ¹⁰ *іл* ¹¹ *ав* ¹² *их* / *а* ¹³ *С* ¹⁴ *в* ¹⁵ *іт* ¹⁶ *лич* ¹⁷ *ни* ¹⁸ *ми* *ч* ¹⁹ *ор* ²⁰ *н* ²¹ *ав* ²² *их* // *с* ²³ *м* ²⁴ *ійу* ²⁵ *ц* : *а* ²⁶ *так* // (Записано від Фурман Лідії Степанівни, 1946 р.н., с. Бутове, Старобільський р-н);

д) зменшено-пестливі імена: *А* ¹ *мо* ² *го* *с* ³ *вата* ⁴ *з* ⁵ *вали* *А* ⁶ *натол* ⁷ *ії* *К* ⁸ *арпович* / *а* ⁹ *дра* ¹⁰ *ж* ¹¹ *нили* *Т* ¹² *ол* ¹³ *ун* ¹⁴ *а* // *це* ¹⁵ *не* ¹⁶ *ч* ¹⁷ *ере* ¹⁸ *з* *те* / *шо* ¹⁹ *лас* ²⁰ *каво* / *а* ²¹ *й* ²² *ак* ²³ *би* ²⁴ *нас* ²⁵ *м* ²⁶ *і* ²⁷ *халис* ²⁸ *а* // *в* ²⁹ *ін* ³⁰ *та* ³¹ *кий* ³² *у* ³³ *ред* ³⁴ *ний* ³⁵ *бу* ³⁶ *у* ³⁷ *до* ³⁸ *л* ³⁹ *уд* ⁴⁰ *е* / *у* ⁴¹ *с* ⁴² *ім* ⁴³ *мо* ⁴⁴ *г* ⁴⁵ *дат* ⁴⁶ *о* ⁴⁷ *ц* ⁴⁸ *ін* ⁴⁹ *ку* / *у* ⁵⁰ *с* ⁵¹ *і* ⁵² *г* ⁵³ *да* ⁵⁴ *його* ⁵⁵ *бу* ⁵⁶ *де* ⁵⁷ *з* ⁵⁸ *вер* ⁵⁹ *ху* / *у* ⁶⁰ *с* ⁶¹ *ім* ⁶² *у* ⁶³ *ма* ⁶⁴ *у* ⁶⁵ *с* ⁶⁶ *та* ⁶⁷ *в* ⁶⁸ *ит* ⁶⁹ / *от* ⁷⁰ *на* ⁷¹ *його*

кажут': „Та Тол'ун'а йак скаже // ўс'іх розсудит” // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

е) прізвіща відомих акторів: Л'он'ку Сагайда'ка придраж'нили Джагархан'аном / ото арт'іста ти ж тако'го знайеш / от в'ін на старос'т'і л'ет ожини'ўс'а на молод'ї / так та з н'ого знуш'ч'алас'а // в'ін у'же стаў нем'іч'ним / так ж'інка / забула йак ту арт'істку хва'м'і'я / в'ір'оўки з його 'вила / усе 'чисто позаб'їрала ў його // ото ж і ў нас тут Л'он'ка Сагайда'к / б'росиў ж'інку // йак во'ни молод'ими поже'нилис'а / в'ін хвораў і ўсе / і д'іти мал'і були // не да'ї Бог! усе було // а тод'і в'ін стаў фермером / розбага'т'їў / наку'пиў ус'ого / байан соб'і купиў // і стаў йїздит' на дос'в'ітки / ч'і йак ска'зат' / до молод'их д'їўч'ат // ж'інку вигнаў // праўда / в'ін благо'родно вигнаў // купиў хатинку йа'кус' у Староб'іл'с'кому і Йеўген'ї'її Пет'роўн'ї / і до'ц'ї // а сам же'ни'ўс'а на д'їўч'ин'ї / молодш'ї од доч'ки сво'їейі // ото ус'ї і 'кажут' // ос' п'ідож'ди // в'ін ш'ч'е до Йеўген'її Пет'роўни приб'їжит' // буде йо'му те / шо Джагархан'ану // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

а С'іма Сем'оноўна при'їнала соб'і при'їма'ка // в'ін в'ет'ер'їнарним фел'шером робиў // ч'орний та'кий / волос'а ч'орне / по'хожий на арт'іста / ото знайеш / циган / Будула'ї // ш'ч'е про його к'їно було // ото ў С'їми Сем'оноўни Будула'ї жиў // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

ж) назви радіо- чи телепередач: або йе ў нас муж'ик / його звут' Рад'їо-н'ан'а / бо в'ін глу'хий буў // о'це од'їне от'ї на'ушники / слухов'їй апарат / і 'ходе // ото його і продраж'нили Рад'їо-н'ан'а // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Якщо прізвіська утворені від загальних назв, то мотиваторами неофіційної власної назви стають:

а) назви птахів: Полул'ах'їў Лелеками дражн'ат' // ч'ого? / в'ін та'кий ви'сокий д'уже / худий // і так бува'їе / шо ото ста'їе в'ін на одну ногу і сто'їт' на од'н'їй ноз'ї / йак лелека / ото тоб'ї і Лелека // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

Ш'ч'урами дражн'ат' Шеўч'енк'їў // ш'ч'ури / це пташ'ки та'к'ї / на вид во'ни по'хож'ї на лас'т'їўку / а за характером во'ни па'ган'ї / з'л'ї пташ'ки // жи'вут' во'ни у круч'ї // ў Ол'шанах там круч'ї йе / йак с'т'їна та'ка з'лин'ана // ш'ч'ури ви'доўбуйут' там 'нори / і там жи'вут' // ў ус'іх цих Ш'ч'уриў хати сто'їали над круч'о'їу // се'стра мо'їа в'їри з'нала Тараса Шеўч'енка // йа ўсе прос'їла йї'ї / шоб во'на ме'н'ї його пе'ре'пи'сала // та так і п'їшла во'на на то'ї с'в'їт // ти там поди'вис'а ў комп'їуте'р'ї / може / знайде'ш // так от йе ў Тараса Шеўч'енка в'їри / де в'ін 'пише / шо по'їед'налис'а ш'ч'ур'ї лас'т'їўка // ш'ч'ур' / зла п'ташка / а лас'т'їўка д'обра // ото ми з Ол'шанс'ким жи'ли йак ш'ч'ур'ї лас'т'їўка // се'стра так нас називала // в'ін ш'ч'ур' / а йа лас'т'їўка // ото ота природа / по 'мате'р'ї / Шеўч'енко / во'ни

не^ддобр'і л'уди // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

б) назви тварин: Корови / так дражнили Ол^шанс^ких // це так'і не^поворотк'і / озр'адн'і л'уди / нору^лив'і // або Кон'і / напорис'т'і // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

в) будь-які апелятивні назви чи похідні від них прикметники, які характеризують поведінку особи: Графин'а / це йа // йак ме^не т'іл'ки не^д дражнили / а найб'іл'ше Графинею // йак / помн'у один хлопе^ц'у клас'і / сам кислоокий такий / слина аж бризкає з його / і на мене: „Графин'а” // ч'ого? йа була висока / медл'ит'ел'на / знала соб'і ц'іну // воно ў роду просто таке було // у мене з обох сторон родич'і багат'і // бабус'а по мате^р'і була ла^твишкою // Цеївон Тет'ана Гософоїна // д'ід м'ї служію ў арм'її ў Латв'її / і там йїї украї / т'і хлопц'і / шо з ним служили / тоже соб'і украли д'іуч'ат / т'іки потом побросали йїх // а д'ід бабус'у л'убію // в'ін йїї не^д кинуў // д'ід розказуваў / шо позже в'ін з неїу поїхаў на йїї род'іну // приїхали / а Тет'ана Гософоїна красиво од'їта / троїе д'їтеї з ними // на празник вишло ўсе се^дло гул'ат' // ме^не там носили на руках // були во^ни багат'і // во^на була плаўна / горда // ўдал'ушч'а була / х'тозна йака // йак во^на пр'ала / шила / йїазала // во^на найн'алас'а тут ос' близ'ко ў Рос'їу воїну пр'асти // грошеї з йїх не^д ўз'ала / а заробила воїни // з т'їїейі воїни на пр'ала пр'аж'і ї пошила кост'уми і своїему ч'олов'іков'і / і тр'ом його братам // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

г) лексемами, які вказують на колір волосся: Риж'і / це К'їяни / Сашко К'їян / Волод'ка К'їян / за ц'в'етом волос':а // риж'і були //

Цигани // цих прозивали за кол'ором волос':а і за способом жит':а // Алка Скорикова була / на крайку се^дла жи^ла // дражнили йїї Циганкою / бо ў неїї ўсе було не^д до ладу // с'к'р'із' гр'азно / накидано / н'їколи н'їде не^д було пор'адку // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

д) лексемами, які вживають діти: З'оз'а – це Л'ід'їя Миколайїна Бе^денко // ч'ого так прозвали? а д'їло було так // стоїт' во^на ў оч'е^ре^д'і ў магаз'ін'і // прийшла йїї оч'е^ре^д' / пошч'їтала продашч'їц'а ї каже / с'к'їл'ки з неїї грошеї треба ўз'ати // а Бе^денч'їха ї каже: „пошч'їтаї луч':е / ти лишн'їх уз'ала з мене двац'ят' коп'їюк // йа тво^го не^д хоч'у / і сво^го н'їкому не^д дам” // од:а^ла продашч'їц'а йї т'ї двац'ят' коп'їюк / а са^ма аж си^ч'їт': „З'оз'а / З'оз'а” // бо йак була Л'їда ма^лен'кою / то корова ў них була Зор'ка // а Л'їда не^д могла вимовит' це слово і казала З'оз'а” // от во^на виросла / а дражн'ат' йїїї ї дос'ї З'озейу // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

е) діалектизмами: Ковал'ових дражнили Бал'абамі / ч'ого? це йїх шч'їтали пос'л'їд'н'їми л'уд'ми // йак буў голод / то н'їч'ого було

йїсти / і жінки старалис'а чоловікам у поле об'їд прине"сти // у кого шо було // а він голодний же і до жінки каже: „ну давай / шо там бал'абушк'їу напе"кла?" // н'ї з ч'ого було пе"кти / то вона пе"кла з бур'яну / з ч'ого було // не" хл'їб / а бал'абушки // бо хто багатий / тому хл'їб принос'ат' / а йому хоч' бал'абушк'їу / і то їе шо поїїсти // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

ж) штучно створеними словами, які використовували для мовної гри: один у нас у школу ходиў / так його дразнили Куре"меч'а – Рапац'ула – С'їднор'їчка // така доўга дразнилка була // Куре"меч'а / бо його хва"мил'їа Курило // Рапац'ула / бо л'убиў поїїсти // він йак розкаже / шо він л'убит' пожрат' // ран'ше зар'їжут' каба"на // за"сол'ат' мн'асо / вит'агнут' його із розсолу і пов'їс'ат' на горшч'ї // кому треба / тої пол'їзе ї настру"же соб'ї трохи // от він і розказуваў / йак він стругаў мн'асо з ц'їлого куска // а С'їднор'їчка / ц'ого не" знайу / ч'ого так дразнили // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

При створенні прізвиська відбувається метафоричне переосмислення апелютива, а внутрішню форму нових антропонімів створюють окремі компоненти семантики апелютива, перенесені в іншу денотативну сферу: Сова / С'ови // вони зл'ї / темн'ї л'уди // п'їд ч'ас воїни вони стали пол'їцайами // багато л'удеї отп'равили у Герман'їю / багато гор'а прине"сли л'уд'ам // їїх і продразнили С'овами // сова то ї мудра п'ташка / зараз пишут' / шо сова це мудр'їс'т' // а живе вона ўноч'ї / дн'ом спит' / ўноч'ї вона ї пол'уйе / і ўсе робит' / вона скритна така п'ташка // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Важливими є асоціації, з допомогою яких поєднуються образи предметів і образи осіб, відбувається вилучення необхідної інформації з пам'яті: їе ў нас у Войе"воц'к у чоловік / його звут' Леб'їд' // у його волос':а б'їле-б'їле // і жиў він не" так / йак ус'ї // воруватий буў // украў м'їшок бур'ак'їу / поклаў на прицеп і ве"зе // л'уди диўл'ус':а / куди це він бур'ак'ї ве"зе / а він додому їїх пов'їз // хтос' дон'їс і посадили на два года // їа їду проз школу / диўл'ус'а / їак'їс' х'лопц'ї оклунки з картохами нос'ат' / їак'їс' воїен':ї // думаїу / шо воно таке / гл'анула / а на вороху з картохами Леб'їд' стоїїт' / тод'ї їа поїн'ала / крадут' картоху // так і їе / з шкoл'ного погр'їба нос'ат' картоху серед б'їла дн'а // от його ї засудили // каже мен'ї: „Кат'а / мен'ї луч'е ў т'ур'м'ї // їа там купайус' кажен ден' у душ'ї // над'ївайу ўсе чисте і поглажене // їа дома н'їколи поглаженого не" нос'їу // хто мен'ї його г'ладиў? // а ў т'ур'м'ї ўсе чисте і поглажене” // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Іноді асоціації не відповідають прямому значенню слова: Солоўїї / шо дразнили одних // не" за те / шо с'п'ївайут' гарно / а за те / шо випивайут' ч'асто // оч'ї ото ў їїх так'ї заморен'ї / посолов'їл'ї //

(Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Макротекст 'прізвисько' є синтезом тематично-змістового, прагматичного та функційно-стилістичного чинників і „визначається сукупністю таких екстралінгвістичних характеристик, як зміст, наміри автора, тобто мотиви й мета створення тексту прізвиська, особистісні властивості автора, характер адресування” (Федотова, 2008, с. 15).

Зокрема, у тексті про прізвисько *Чаплик* помічаємо прагнення автора тексту подати загальну характеристику осіб, які носять це прізвисько, що оповідач здійснює за допомогою прикметника і займенника (*чуднен'к'і та'к'і*), номінуючи їхні нібито не зовсім звичні розумові здібності. Але тут же наратор демонструє, що вчинки цих людей не підтверджують такої думки про них. Щоб продемонструвати ставлення односельців до членів цієї родини, автор цитує слова фермера: *Нов'іч'кови // їх'о'раж'н'т' / Чап'лі'ки // во'ни ч'уд'нен'к'і та'к'і / т'іл'ки дл'а себе не' забу'вайут' / поста'ратис'а / зароб'или собі пенс'ію на шахт'і / при'їхали ў се'ло / завели ха'з'аїство // жи'вут' за'житоч'но // с'к'р'із' во'ни ус'п'івайут' / ўсе во'ни зна'ють // як Нестор / фермер наш / про'сит' приве'зти л'уде'й дл'а робо'ти / ну / при'м'іром дес'ат' ч'олов'ік / то ка'же: „Нов'іч'кових / о'цих Чап'лі'к'іў / шоб не' було” //* (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Більшості прізвиськ властива стилістично-сміслова значущість, нерідко грубо-виразна. Тому текст, у якому розтлумачено походження прізвиська, позначений переважно негативною конотацією, центром якої є саме прізвисько, а на периферії залишаються лексеми, які доповнюють, уточнюють, увиразнюють прізвисько і слово-мотиватор. Скажімо, у тексті про прізвисько *Клавуся* вступають в опозицію імена *Клавка* (як нейтральне) і *Клавуся* (як негативне), що доповнено дієсловами *обсуждала, не' бо'йалас'а, ка'зала гадос'т'і*, фразеологізмом *у'ма ка'ждому ўстаў'ала: ба'бу Клаўку К'і'я'ни'ху нази'вали Кла'вус'а / во'на була зла / ўс'ім во'на суд':а / ўс'іх обсу'ждала // не' бо'йалас'а л'уд'ам гадос'т'і ка'зат' / у'ма ка'ждому ўстаў'ала // от ка'зали на не'ї Кла'вус'а / нас'м'іхалис'а //* (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Діалектні тексти про походження та історію виникнення сільських прізвиськ мають чітку структуру, що дозволяє в тексті 'походження прізвиська' виділити такі смислові та структурні частини: прізвисько, слово-мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст, додаткові свідчення про особу, якій дали якесь прізвисько, про наратора тощо. Обов'язковими є перші дві частини. Інші можуть бути або зовсім відсутні, або характеризуватися різним ступенем деталізації. У мотиваційному тексті зазвичай подана широка палітра свідчень про особливості ментальних рис, традицій, вірувань, уподобань мовної спільноти. Мотиваторами

сільських прізвиськ можуть бути власні назви (ім'я батька, матері, прізвища, зменшено-пестливі форми імен носія прізвиська, прізвища відомих акторів, назви радіо- чи телепередач) чи загальні назви (найменування птахів, тварин, будь-які апелювати чи похідні від них прикметники, лексеми, уживані в дитячому мовленні, діалектизми, штучно створені слова та ін.). При створенні прізвиська відбувається метафоричне переосмислення значення апелювати.

Макротекст 'прізвисько' є синтезом тематично-змістового, прагматичного та функційно-стилістичного чинників.

У подальших дослідження доречно було б простежити за особливостями функціонування прізвиськ у діалектоносії різних вікових категорій.

Література

- Данилина, Е. Ф. (1970). *Личные официальные и неофициальные имена в современном русском языке*. Москва, 20 с.
- Загнітко, А. П. (2012). Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни (Т. 1 – 4). Донецьк: ДонНУ.
- Калинкін, В. М. (1999). *Поэтика онима*. Донецьк, 408 с.
- Масенко, Л. Т. (1990). *Українські імена і прізвища*. К., 48 с.
- Михальчук, О. І. (2007). Особливості формування сучасних українських прізвиськ. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту: зб. наук. пр. Слов'янська філологія*. Вип. 356 – 359. С. 325 – 328.
- Павлюк, В. А. (2015). Формально-семантичні трансформації у сфері неофіційної антропонімії Вінниччини. *Мовознавчий вісник*. Вип. 20. С. 33 – 37.
- Павлюк, В. А. (2013). Історія становлення українських прізвиськ. *Лінгвістичні читання : зб. наук. ст.* Вип. 6. С. 114 – 121.
- Погорелій, О. М. (1993). *З минулого і сучасного до невідомого майбутнього*. Т. 1 (рукопис).
- Сухомлин, І. Д. (1970). Українські прізвиська людей як власні родові назви. *Говори і ономастика Наддніпрянщини* (С. 30 – 58). Дніпропетровськ.
- Тимінський, М. В. (1987). До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиськ. *Мовознавство*. № 3. С. 64 – 68.
- Тихоша, В. І. (2009). Семантика сільських прізвиськ Херсонщини. *Наук. вісн. ХДУ. Сер. Лінгвістика*. Вип. 9. С. 202 – 210.
- Федотова, Н. М. (2008). *Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту онима*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Х., 20 с.
- Фефилов, А. И. (2011). Текстема (энциклопедическая). *Мир лингвистики и коммуникации: электрон. науч. журн.* Т. 1. № 23. С. 13 – 23.
- Худаш, М. Л. (1977). *З історії української антропонімії*. К., 235 с.

Bartmiński, J. (1998). Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej. *Tekst. Problemy teoretyczne* / red. Jerzy Bartmiński, Barbara Boniecka (S. 9 – 25). Lublin.

Джерела

СУМГ – Словарь української мови (1907 – 1909). Збір. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко (Т. 1 – 4). К.
СУМ – Словник української мови (1980). 11. К. : Наук. думка.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2020 р.

Прийнято до друку 22.09.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

**ВИЯВИ *o В НОВОЗАКРИТИХ СКЛАДАХ
У ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-28-39

Ірина Дружук,

аспірантка кафедри

історії та культури української мови

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3603-3907>

У статті розглянуто концепції еволюції *o > i (теорія спільного процесу зміни для всього українського континууму та самостійного розвитку *o > i в обох діалектних зонах), проаналізовано погляди дослідників на причини відмінностей рефлексії *o в українських говірках, описано етапи зміни *o в північному та південному ареалах українського мовного простору. З'ясовано природу появи дифтонгів згідно з концепціями Ю. Шевельова (розвиток дифтонгів на всій території північної зони та подальша монофтонгізація за умови втрати слабшого компонента) і В. Мойсієнка (дифтонги – пізніші етапи перетворень *o, виникли у зв'язку з активними контактами носіїв різних виявів *o). Описано сучасні рефлекси *o в новозакритих наголошених складах на матеріалі власних експедиційних записів зі 120 населених пунктів Волинського Полісся. Установлено, що характерні в цій позиції для волинсько-поліських говірок звуки [и], [і] паралельно поширені на всій досліджуваній території, монофтонг [у] – у східних районах. Спорадично, рівнобіжно з іншими рефлексами, зафіксовано збереження *o, подекуди поява [о] спричинена тенденцією до вирівнювання звукового складу кореневих морфем. Дифтонги, відповідно до *o в досліджуваних говірках, не виявлені (одиничний випадок у с. Мукошин Любешівського району Волинської області), а зафіксовано структури, які прийнято вважати наслідками розпаду дифтонгів: приголосний [в] + голосний і звук [є] < *o. З'ясовано специфіку рефлексії у формі *n'ic'la* (**poslě*): для досліджуваних говірок характерне збереження *o, іноді фіксуємо звук [і], що з'явився під впливом літературної мови, та монофтонги [и], [у], що стали можливими завдяки аналогії до типових волинсько-поліських виявів *o в закритих наголошених складах. До статті додано карту, що відбиває географію виявів етимологічного *o в західнополіських і в перехідних до середньополіських говірках у структурі *cm'il*.

Ключові слова: волинсько-поліські говірки, західнополіський говір, рефлексія етимологічного *o, новозакритий склад.

The article examines concepts related to the evolution of *o > i, analyzes scholars' views on the reasons of differences between reflexes of *o in Ukrainian dialects, and describes the stages of *o transformation in the

northern and the southern areas of the Ukrainian sprachraum. Attention is given to the nature of diphthong appearance according to two major theories – by Y. Sheveliov and by V. Moisiyenko. The author describes current reflexes of *o in newly closed stressed syllables, as documented in her own field records obtained in 120 towns and villages of Volyn Polissia. She establishes that typical for the Volyn-Polissia dialects sounds [и], [і] are simultaneously spread across all the area under research, while the monophthong [y] – only in its eastern parts. Alongside other reflexes, *o is sometimes (quite sporadically) preserved. While recording samples, the author has not come across diphthongs appertaining to *o, but recorded structures that are usually interpreted as the result of diphthongs breaking up: the consonant [в] + vowel, and the sound [e] < *o. The article includes a map.

Key words: Volyn-Polissia dialects, the western Polissia dialect, reflexes of the etymological *o, newly closed syllable.

Вступ. Сучасні відповідники *o в новозакритих складах у волинсько-поліських говірках творять унікальну різноманітну картину. Якщо порівняти рефлексі *o в досліджуваних говірках (АУМ II, к. 51, 52) супроти двох інших північних груп (АУМ I, к. 57 – 62; АУМ III, к. 10), помітна відсутність типових поліських дифтонгів, натомість досить поширений монофтонг [і], який не характерний для північного, а властивий говіркам південного наріччя. Такі спостереження спонукають з'ясувати походження сучасних виявів *o в говірках Волинського Полісся.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях ряду слов'янських мовознавців (О. Потебня, К. Михальчук, Й. Дзедзелівський, М. Жовтобрюх, В. Курашкевич) було розглянуто концепцію спільної еволюції *o > i через етап дифтонгізації, де північні говірки „законсервували” архаїчну стадію. Оскільки гарантованих рис, які б указували на нечленованість українського територіально-мовного континууму до занепаду ерів, не названо, а слідів дифтонгізації на півдні як проміжного етапу процесу формування i < *o не зафіксовано (Мойсієнко, 2007), дотримуємось гіпотези про два самостійні шляхи розвитку i < *o в північних і південних говірках.

Головна причина, що зумовила різний розвиток *o у двох зонах, на думку В. Ганцова, одного з перших прихильників такої концепції, – відмінна квантативно-акцентологічна система, що спровокувала розрізнення наголошених і ненаголошених складів (Ганцов, 1923). О. Курило стверджує, що порушення генетичного зв'язку між рефлексациєю *o в північному й у південному українських мовних масивах сталося ще до занепаду зредукованих, а втрата останніх пов'язана з експіраторним підсиленням не будь-якого новозакритого складу, а тільки наголошеного: підсиленню нових закритих ненаголошених складів завадила загальна тенденція до ослаблення ненаголошеного вокалізму, – звідси й різна рефлексация *o

в наголошеній і ненаголошеній позиції в дифтонгічних говірках (Курило, 1928).

Різний характер рефлексії **o* на півночі й півдні А. Залеський пояснював неоднаковою в цих говорах трансформацією давніх часокількісних відношень: у південних говорах споконвічну довготу голосних утрачено і в наголошених, і в ненаголошених складах, а новонабута довгота із замінного подовження могла виступати і в наголошених, і в ненаголошених; у північних – утрачено лише в ненаголошених складах і збережено в наголошених, унаслідок чого постала нова модель акцентуаційно-ритмічної структури слова, яка допускала існування довготи тільки під наголосом (Залеський, 1988).

В. Мойсієнко справедливо зауважує, що й до розглянутої концепції треба ставитись досить обережно: занепад зредукованих у північноукраїнських говорах у континуації етимологічного **o* відігравав певну роль, але не вирішальну, вірогідно, занепад призвів до того, що в новозакритих складах під наголосом голосні стали вимовлятися ще більш напружено, проте закритість складу для поліських говорів теж вирішальною (як це відбулося в південноукраїнських говорах) причиною не стала, головною спонукою перетворення **o* була нещодавно перебудована поліська інтонація, відмінна від південноукраїнської (Мойсієнко, 2007).

Методи дослідження. У статті використано *описовий метод*, за допомогою якого відтворено етапи розвитку **o* в північній і південній зонах українського мовного простору; метод *лінгвістичного аналізу*, зокрема *фонетичного*, для визначення особливостей рефлексії **o* в сучасних волинсько-поліських говірках, *метод лінгвістичної географії* для картографування виявів **o* в досліджуваних говірках.

Виклад основного змісту. Північна й південна зони українського мовного простору, очевидно, мали різні „стартові” можливості переходу **o > i* в новозакритих складах уже в передісторичну епоху, проте остаточно з’ясувати механізм і деталі цього визначального для української мови чергування навряд чи можливо у зв’язку з невідображенням у текстах найдавнішої доби реальних рефлексів колишнього **o* (Мойсієнко, 2016). Беззаперечно, розвиток **o* в північній та південній групах говорів ішов різними шляхами. З’ясуємо детальніше еволюцію **o* в обох зонах.

Ю. Шевельов припускає, що **o* перед складом із зредукованими перейшов у південних діалектах у закритий голосний (*ǫ*), імовірно, щонайпізніше в X ст. У XVII ст. голосний зазнав просунення вперед і знеогублення за таким зразком: **o > ū > i*. Перехід *ū > i* відбувся в карпатському регіоні наприкінці XVI ст., а на решті південних українських теренах – до середини XVII ст. Звук [i] сформувався з *ū* не раніше, ніж у середині XVII ст., а найімовірніше – в останній його третині (Шевельов, 2002).

Розвиток **o* в північному наріччі до сьогодні потрактовано доволі неоднозначно. Ю. Шевельов, систематизувавши тривалу історію вивчення еволюції **o* в поліських говірках, стверджував, що в той час, коли в південних діалектах **o* зазнав звуження в напрямі до *ȯ*, у північних – дифтонгізувався $>_{иo}$. Оскільки два первісні дифтонги (на місці **o* і **e*, **ě* (*ǣ*)) відрізнялися наявністю або відсутністю лабіалізації, цим були зумовлені можливості варіювання артикуляції, що спричинило низку варіантів (*yo*, *yo*, *ye*, *ie*, *yu*, *yu*). З кінця XVIII ст. дифтонгічна вимова слабшає, а монофтонгізація полягала в утраті слабшого компонента (Там само). О. Курило з'ясувала, що поліські дифтонги мають спадну експіраторну силу й тональну висоту, у зв'язку із загальним прискоренням темпу мови останній складник дифтонгів у нові часи послаблюється й відбувається процес їх монофтонгізації (Курило, 1925). Згідно з дослідженнями Ю. Шевельова, еволюцію **o* в північному наріччі реконструюємо так: **o* $>_{иo}$ $>_{yo, yo, ye, ie, yu, yu}$ $>_{o, y, e, u}$.

Отже, на півночі, унаслідок виникнення нової акцентуаційної системи та занепаду ерів, постав напружений, закритий, із зневиразненою артикуляцією (між *y* – *o*) звук *yō* (Мойсієнко, 2007). Т. Назарова стверджувала, що саме такий неоднорідний голосний, який акустично створює враження зникаючого дифтонга, і відбиває найдавнішу із зафіксованих у сучасних говірках реалізацію вихідної моделі ікавізму (Назарова, 1972). В. Мойсієнко припускає, що цей звук і до сьогодні зберігся в середньополіських говірках (Мойсієнко, 2007).

Дифтонги ж, на думку В. Мойсієнка, становлять пізніші етапи перетворень і виникли у зв'язку з активними контактами носіїв різних виявів **o*. Розвиток дифтонгів на Поліссі дослідник пояснює так: „<...> на початок XVII ст. на новозаселених землях (південь Київщини, південь Чернігівщини, північний захід Слобожанщини) утворилась неймовірна мовна мішанина майже усіх зразків тогочасного українського мовлення. Коли ми припускаємо, що в більшості говірок південно-західного наріччя (передовсім Наддністрянщини та Поділля) на цей час на місці **o* вже вимовляється монофтонг *y*, в деяких звуження пішло далі до передньої артикуляції *y̆* (не виключаємо поодинокі вимови в південноволинських та подільських говірках звука *i*), а в поліських устатилився „з зневиразненою неоднорідністю” звук *yō*, то опинившись в одному мовному середовищі, носії цих звуків „підштовхнули” їх до повного об'єднання. Наслідком чого стало „народження” саме тут власне дифтонга *y̆*” (Мойсієнко, 2007, с. 41). Згідно з В. Мойсієнком, саме східнополіські говірки найбільше піддалися міграційним впливам, тому вони й стали „батьківщиною” народження дифтонгів, пор.: і В. Ганцов (Ганцов, 1923), і Ю. Шевельов (Шевельов, 2002) зазначали, що дифтонгічні звуки найкраще збереглися саме на Східному Поліссі. Відсутність дифтонгів і повне домінування звука із неоднорідною

артикуляцією [yô] в середньополіських говірках, відсутність фактів міграцій на ці землі – вагомі аргументи на користь припущення про те, що вказані звуки неоднорідної артикуляції не були органічним продовженням (наступним етапом) перетворення висхідного звука [yô] (Мойсієнко, 2007).

Обидві теорії доволі переконливі щодо еволюції *o в середньо-та східнополіських говірках, а розвиток *o в західнополіському говорі дещо не підпорядковується загальній зміні.

Якщо за єдино правильну прийняти версію про дифтонгізацію-монофтонгізацію виявів *o в північних говірках, розглянуту О. Курило, Ю. Шевельовим, цілком вірогідна гіпотеза про відсутність дифтонгів у крайніх волинсько-поліських говірках „унаслідок участі переселенців із півдня в залюдненні цього краю” (Шевельов, 2002, с. 931). Проте таке твердження викликає чимало питань. Аналогічні міграції були поширені й на східнополіські говірки (аргументи навів В. Мойсієнко, див. (Мойсієнко, 2007)), чому там збережено звуки неоднорідної артикуляції (див. АУМ I, к. 62), чому вони не зазнали монофтонгізації, як в інших говірках? Чому значно довше дифтонги збереглися на Підляшші, ще крайнішій частині поліських говірок?

Припущення В. Мойсієнка теж доволі переконливе, але причини відсутності дифтонгів у волинсько-поліських говірках це до кінця не пояснює, адже, як зазначає сам дослідник, „контакт мешканців Західного Полісся з носіями виразно інших (південних – І. Д.) виявів давнього *o > y та j̣ є очевидним історичним фактом” (Мойсієнко, 2007, с. 43). Чому ж тоді в середньополіських говірках маємо дифтонги, а у волинсько-поліських – ні?

І перша, і друга гіпотези відповідають на питання еволюції *o в північному наріччі по-своєму, але в обох версіях саме говірки Волинського Полісся поза запропонованими концепціями. Нам відомо, що південно-західна частина Полісся була ареною міграцій ще в XIII ст., коли частина населення Галицько-Волинського князівства переселилася туди з волі володарів, а інша – стихійно, рятуючись від татарської навали; а також у XV ст., коли причиною втечі були безупинні наїзди кримських ординців (Шевельов, 2002). Такі впливи відбулися фактично на початках еволюції *o > i. Міграції на територію східнополіського говору датуються кінцем XVI – початком XVII ст., тобто вони відбувалися в той час, коли протиставлення між північними й південними виявами *o мало б бути вже доволі відчутним. Уважаємо, що саме час впливів південних говорів мав вирішальну роль. Зазначимо, і В. Мойсієнко припускав, що досліджувані говірки „багато в чому пережили спільні з південно-західними процеси: звуження артикуляції з поступовим пересуненням її вперед і вгору y > j̣ > i” (Мойсієнко, 2007, с. 46).

Підтвердженням такої гіпотези може слугувати той факт, що в покрайніх записих на Євангелії кінця XVI – початку XVII ст.

(локалізація – Західне Полісся, Ратнівщина) помітна тенденція до написання *у* (коли в інших поліських говорах зафіксовано цілковите переважання графеми *о* відповідно до **о*) (Там само). Зауважимо, що написання *у* (*оу*) на місці **о* проявлялося з XIII ст. і ставало частотнішим у пам'ятках XIV – XV ст. з півдня України (Мойсієнко, 2016). Таке ж позначення певного звуку на місці **о* в текстах з території південно-західного наріччя й західнополіського говору наводить на думку про однакове звукове вираження **о*, очевидно, спричинене спільними процесами розвитку **о > і*.

У сучасних волинсько-поліських говірках типові вияви **о* в новозакритих складах – [і] й [и], які паралельно поширені на всій території досліджуваного ареалу (див. карту). У волинсько-поліських говірках фіксуємо рефлексію наголошеного **о* в новозакритих складах монофтонгом [і] в таких формах: *бат'іх, б'ік, б'іл'ш / наб'іл'ш / б'іл'ше / б'іл'шиіс'т', в'із, в'іл, в'ін, до тих н'ір, к'ін', к'ім, кн'ім / гн'ім, м'її, н'їж, н'їс, н'їч, осл'їн, пер'їг, п'їст, пур'їх / пор'їх, р'їдни, р'її, р'їк, р'їс* < *рости* >, *ст'іл / с'т'іл, т'їк, т'їл'ки, кіл'ко, с'кіл'ко*; пор. ще: *хвіст* (АУМ II, к. 51), *р'їг* (АУМ II, к. 51), *л'її* (АУМ II, к. 51), *р'їднуїу* (Аркушин, 2010, с. 30), *покійнії* (Аркушин, 2010, с. 382), *двір* (Аркушин, 2010, с. 328) / *надвір* (Аркушин, 2010, с. 424), *втор'їк* (Аркушин, 2010, с. 520) / *тор'їк* (Аркушин, 2010, с. 338), *міст* (Аркушин, 2010, с. 522), *пл'їднаїа* (Аркушин, 2010, с. 442), *кіз* (Аркушин, 2010, с. 492), *збр'їнос'т'* (Аркушин, 2010, с. 534). Фіксуємо тенденцію до зміни **о > і* в книжній за походженням лексемі *Біг* 'Бог'.

Г. Шило припускає, що витворення *і < *о* в одних говірках могло відбутися внаслідок поступової зміни артикуляції монофтонгів за зразком *у^о > у > і*, в інших – шляхом монофтонгізації дифтонгів – *уо > уе > уи > уї > і* (Шило, 1970). В. Мойсієнко погоджується з таким припущенням, зауважуючи, що два шляхи розвитку стали можливі тільки тому, що на колишні органічні поліські вияви *у^о*, можливо, пізніше й *уо*, накладалися нові, інші, привнесені з півдня *у, ї, і* (Мойсієнко, 2007). Проте Ю. Шевельов зазначає, що поява звуку [і] не була наслідком внутрішньої еволюції, а фіксації [і] в північному наріччі здебільшого зумовлені впливом зовнішнього чинника, тобто південних говірок (Шевельов, 2002).

Паралельно з монофтонгом [і] поширений [и]: *бат'іх, пист, вин, мїї, нис, кин', стил, пор'їх, кит, книт, біл'шиї / бил'ш, рид, мист, нич, жїїнка, осл'їн, рик / втор'їк, сил', миг, до тих нур, гнїї, тїл'ки / тїл'ко, кіл'ко*; пор. ще: *Ант'їн* (Аркушин, 2010, с. 48), *хвіст* (Аркушин, 2010, с. 128), *грим* (Аркушин, 2010, с. 130), *престїл* 'престої (Аркушин, 2010, с. 132), *загїїн* (Аркушин, 2010, с. 155), *пудїїдеш* (Аркушин, 2010, с. 362), *вікна* (Аркушин, 2010, с. 404), *сик* (Аркушин, 2010, с. 532), *бик* 'сторона чогось' (Книш, 2010, с. 58), *бил, рий, вил,*

двир, риг, снп, тик, ниж, гіркі, гири, виск, бир, пип, злис'т', плит, виз, кішка, вскриз', дрібни, рідн'і, ліжко, жувіт, рівни, пізн'і, пукіс, с'пид, нічка, муріг, пиріг, міцно, кумірка, макітра, смурід, лікт'е / ліхт'е 'лікоть', *гікна* 'вікна', *настілница* 'скатерка', *пісникат'* 'постити', *снівница* 'пристрій для снування', *стійка* 'дерев'яний пристрій, за допомогою якого вчать дитину стояти', *запуризици* 'незапрошені на весілля гості', *сурімно* 'соромно', *бис:урімник* 'людина, яка не відчуває сорому', *бис:урімница* 'жінка, яка не відчуває сорому' (Громик, 2015, с. 74).

Ю. Шевельов уважав, що в поліських говірках вияв [и] отриманий унаслідок монофтонгізації огубленого дифтонга (Шевельов, 2002). В. Мойсієнко стверджує, що розвиток [и] з дифтонга не був єдиним варіантом еволюції. Дослідник зауважує: такий розвиток мав місце в ареалах, де дифтонг *уи* виявлено (наприклад, у говірках південної Київщини, північної Полтавщини, південно-східної Рівненщини, Холмщини тощо). В. Мойсієнко, проаналізувавши географію поширеності рефлексу [и] (на півдні поліського наріччя та на півночі південноукраїнських наріч), пояснив це збереженням в периферійних говірках більш давньої риси – відсутності палаталізації приголосних перед *i* < **o*. Оскільки на час появи прикладів першого ікання відповідно до **o* приголосні, очевидно, перед таким *i* ще не палаталізувались (підтвердженням цього має слугувати факт відсутності в пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст. написання літери **ѣ** на місці **o* в період народження нового недієзного звука [i] або [y]), тобто в той час [i] < **o* ≠ [i] < **e*). У розвиткові *i* (дієзного) < **o* важливу роль відіграли процеси витворення *i* < **ě* й *i* < **e*, які були відомі в південноукраїнських говірках набагато раніше: *i* < **ě*, імовірно, уже в XI – XII ст., *i* < **e* – у XII – XIV ст. Надалі спрацьовує модель розвитку: в однакових фонетичних умовах різні вияви зближуються і, зрештою, отожднюються, що призводить до м'якої вимови приголосних перед *i* < **o* як останнього етапу витворення ікавізму (Мойсієнко, 2007).

У східній частині Волинського Полісся типовий вияв **o* > *y*: *батўг, вун, кун' / кўн'ми, кут* 'кіт', *муї, до тих пур, стул, тук* 'тік', *жу́нкї, твуї, сну́пкі, двур, вуз, кнут / кн'ут / гнут, пору́х, ну́йдем, ру́внен'ко, рук* 'рік', *муг* 'міг < могти', *кору́вка, Ру́вне, ву́жд'і, пус́т / ну́сна, бун* 'біб', *туї* 'той', *нус* 'ніс', *в ц'ум* 'у цьому', *пиру́х* 'пиріг', *збур* 'збір', *стуї* 'стій < стояти', *бул'ш, ну́з'н'у* 'пізню < пізній', *сул'* 'сіль', *поту́м, ску́л'кі / ску́л'ко, ту́л'ко*; пор. ще: *хвуст* (АУМ II, к. 51), *руг* (АУМ II, к. 51), *луї* (АУМ II, к. 51), *ун* (АУМ II, к. 52), *голоду́вка* (Аркушин, 2010, с. 152), *в таку́м* (Аркушин, 2010, с. 436), *свуї* (Аркушин, 2010, с. 528), *дву́йка, тру́йка, бу́йса* (Громик, 2015, с. 74), *бур* 'бір', *дру́бний, за́пр'у́г* (Каминський, 1911, с. 84 – 85). В. Покальчук рефлекс [y] у волинсько-поліських говірках називає таким, що „не доходить” до [i] (Покальчук, 1956, с. 84).

Спорадично на території Волинського Полісся в новозакритих складах фіксуємо збереження *o: *Бог, мої, кнот, порóх* ‘поріг’, *батóх, вон, підрós, звíробóї, пост, пóсни / пóсна, покóїного / пукóїна, кон', пукóс, хрон, стужóк, Рóвному, снóк'ї, до тих пор, стол, потóm*; пор. ще: *воз, хвост, ток, рог, лої* (АУМ II, к. 51); *у вóйну* ‘у часи війни’, *кóнчит'* ‘закінчити’, *рóчн'їк* ‘ровесник’, *рóчн'їца* ‘ровесниця’, *сухустóй* ‘сухе дерево’, *гумóн* ‘гомін, сварка’, *нигóдно* ‘не подобається, не можна вгодити’, *всóбно* ‘окремо’, *слубóдни* ‘вільний’, *клóвн'а* ‘різновид ятера’ (Громик, 2015, с. 74 – 75); *кóнчілос'а* (Аркушин, 2010, с. 38), *вхот* (Аркушин, 2010, с. 152), *нарóт* ‘народ’ (Аркушин, 2010, с. 528), *дом* (Аркушин, 2010, с. 508), *збóрн'а* (Аркушин, 2010, с. 482). Ю. Громик зауважує, що наявність [o] в деяких структурах частково можна пояснити тенденцією до вирівнювання звукового складу кореневих морфем: *рóчн'їк, рóчн'їца*, бо з *уднó рóку; збóрн'а*, бо *збóри; слубóдни*, бо *слубóда* (Громик, 2015, с. 75).

Нам не вдалося зафіксувати звуків неоднорідної артикуляції на місці давнього *o у волинсько-поліських говірках (дослідження 2013 – 2019 рр.), окрім одиничного випадку *суол'* (Мукошин Любешівського району Волинської області). Постає питання: чи дифтонгічні звуки загалом були характерні для Волинського Полісся? В. Мойсієнко зазначає, що „жодних писемних свідчень щодо хронології західнополіських дифтонгів не маємо ні в XVIII ст., навіть у XIX ст. на їх потвердження” (Мойсієнко, 2007, с. 43 – 44). Майже відсутні фіксації таких звуків на території Волинського Полісся й в Атласі української мови (запис матеріалу зроблено в 1948 – 1956 рр.), лише в говірках, перехідних до середньополіських (див. АУМ II, к. 51, 52). Г. Аркушин зазначає, що в „останню чверть XX ст. не трапилося в досліджуваних говірках зафіксувати дифтонгічні звуки” і припускає, що вони зникли після Першої світової війни в результаті так званого „біженства”, коли 1915 р. цілі села були вивезені в глибину Росії, а повернутись назад змогла тільки частина поліщуків через 4 – 7 років (Аркушин 2007, с. 52). В. Мойсієнко зауважує, що спорадично такі звуки на місці *o фіксували в говірках сіл Велимче Ратнівського й Кримно Старовижівського району та Жовкині Володимирецького району Рівненської області (дослідження 1990–1993 рр.) (Мойсієнко, 2001). Г. Козачук засвідчує наявність у надбужко-поліських говірках дифтонгів *yo, ye, yi* (розвідка опублікована 1994 р.) (Козачук, 1994).

В окремих н. пп. Маневицького й Дубровицького районів фіксуємо [e] < *o: *вен, меї, неч, вез, твеї*. Г. Аркушиним у говірці с. Старий Чорторийськ Маневицького району Волинської області зареєстровано форми *кен', кет, неж, стел, вел, бек, пеп* ‘піп’, *плет, ослén* (Аркушин, 2012, с. 53); *пор'ég* ‘поріг’ (АУМ II, к. 51). Ці структури традиційно пояснюють як такі, що постали в результаті розпаду дифтонгів. Ю. Шевельов зазначав, що монофтонгізація, якщо вона починалася,

то полягала в утраті слабшого компонента, який у деяких місцевостях перетворювався на приголосний [в] + голосний (Шевельов, 2002). Фіксуємо явище розпаду дифтонгів у говірках Дубровицького, Володимирецького та Сарненського районів Рівненської області: *квен'* 'кінь', *ствел* 'стіл'; пор. ще: *тви'к* 'тік' (АУМ II, к. 51); *квин'* 'кінь', *квит* 'кіт', *кв'ішка* 'кішка', *нвуж* 'ніж', *крв'іт* 'кріт', *колв'удка* 'колідка', *свил'* 'сіль', *рвиг* 'ріг', *пурв'існа* 'порісна' (Аркушин, 2012, с. 52); *гв'іркий* 'гіркий', *гвир* 'гір < гори' (Грицевич, 2016, с. 18), пор.: у деяких словах з'являється [ви] за аналогією, навіть у тих, де ніколи не було дифтонгів, – *кв'ічка* 'качка', *квит'ас* < кут'ас 'китиця', *кв'урок* 'корок' (Аркушин, 2012, с. 52). У говірці с. Городище Дубровицького району зареєстровано явище, яке свідчить і про збереження дифтонга, і про його розпад: *нв'ездри* 'ніздрі', *шрв'іт* 'шріт; мисливський дріб' (Там само).

Для всієї території Волинського Полісся характерне збереження *o в прислівнику, прийменнику *п'ос'л'а / п'ос'л'е / п'ос'л'і / вп'ос'л'і* (збереження [o] з історичного погляду загалом закономірне, оскільки в формі псл. **poslě* відсутній редукований, занепад якого змінив би якість *o в попередньому складі (Громик, 2015)). У досліджуваних говірках зафіксовані структури на зразок: *п'іс'л'а, п'ус'л'а / вп'ус'л'а, п'ус'л'а* (Аркушин, 2010, с. 370), *п'іс'л'а* (Аркушин, 2010, с. 500). Ю. Шевельов уважав, що в цьому слові „поява звука i спричинена співгрою з прийменником *білія*, що походить від **po-dylě* 'уздовж' (давн. укр. **подългь*), де після o йшов склад зі слабким ером” (Шевельов, 2002, с. 773). Звук [i] в зафіксованій структурі, вірогідно, з'явився внаслідок зближення з літературною мовою, [и], [у] – під впливом аналогії до інших рефлексів *o в закритих наголошених складах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Процес розвитку *o > i на півночі й на півдні українського мовного простору йшов різними шляхами й розпочався, найімовірніше, ще до початку занепаду зредукованих. У південних діалектах *o зазнав просунення вперед та знеогублення, а в північних – постав напружений, закритий, із зневиразненою артикуляцією звук y̞ подальший розвиток якого в поліських діалектах пояснюють по-різному (концепції Ю. Шевельова та В. Мойсієнка). Типові вияви *o в новозакритих наголошених складах у волинсько-поліських говірках – [и], [і], паралельно поширені на всій центральній території; звук [у] – у східній частині досліджуваного ареалу, спорадично збережено [o] в окремих формах паралельно з іншими рефlekсами в говірці. У сучасних волинсько-поліських говірках не зафіксовано дифтонгів на місці *o (лише одиничний випадок у Любешівському районі), натомість виявлено форми, що відбивають їх розпад: структури приголосний [в] + голосний і [e] < *o. У подальших дослідженнях варто розглянути вияви *o в інших типах складів і з'ясувати, чи залежить рефlekсація *o у волинсько-поліських говірках від наголосу та закритості/відкритості складу.

Література та джерела

- Аркушин Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся (Тексти)*. Луцьк, 542 с.
- Аркушин Г. Л. (2012). *Західнополіська діалектологія*. Луцьк, 257 с.
- Атлас української мови : у 3 т. (1984). К. : Наукова думка, Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. 498 с.
- Атлас української мови : у 3 т. (1988). К. : Наукова думка, Т. 2 : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 521 с.
- Атлас української мови : у 3 т. (2001). К. : Наук. думка, Т. 3 : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. 267 с.
- Ганцов, В. (1923). *Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою)*. К., 67 с.
- Грицевич, Ю. В. (2016). Дифтонгічні рефлексі *о в західнополіських та суміжних говірках (на матеріалі фольклорних текстів). *Наук. вісн. Міжнар. ун-ту. Сер. Філологія*. Вип. 24. 1. С. 17 – 19.
- Громик, Ю. В. (2015). Рефлексація давніх голосних у поліській говірці с. Липне. *Молодий вчений*. № 2. С. 74 – 77.
- Залеський, А. (1988). Замінне подовження голосних в українській мові. *Мовознавство*. № 2. С. 59 – 64.
- Каминській, В. А. (1911). Отчетъ В. А. Каминскаго о поѣздкѣ въ Волинское Полѣсье для изученія народныхъ говоровъ лѣтомъ 1910 года. *Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ*. Т. XVI. Ч. 4. С. 67 – 94.
- Книш, Н. (2010). Рефлекси етимологічних [о], [е] у говірці села Погулянка Маневецького району Волинської області. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі*. (С. 57 – 59). Луцьк.
- Козачук, Г. О. (1994). Вокалізм надбузько-поліських говірок. *Проблеми сучасної ареалогії*. (С. 260 – 264). К.
- Курило, О. (1925). До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків. *Україна*. Кн. 5. С. 14 – 38.
- Курило, О. (1928). *Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (З мапою Поділля)*. К.
- Мойсієнко, В. (2001). Фонетичні особливості поліського наріччя. *Ukrainiskie i polskie gwary pogranicza – Українські і поліські говірки пограниччя* (S. 51 – 59). Lublin; Łuck.
- Мойсієнко, В. М. (2006). *Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст.* Житомир, 448 с.
- Мойсієнко, В. М. (2007). *Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги*. Житомир, 94 с.
- Мойсієнко, В. (2016). *Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя*. К., 284 с.

Назарова, Т. (1972). Розвиток рефлексів *ѣ, *о, *е в українських говірках. *Мовознавство*. № 1. С. 13 – 27.

Покальчук, В. (1956). Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наук. зап. Луц. пед. ін-ту: іст.-філол. сер.* С. 81 – 100.

Шевельов, Ю. (2002). Історична фонологія української мови. Харків, 1054 с.

Шило, Г. (1970). Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні. *Праці XIII Респ. діалектол. наради* (С. 62 – 70). К.

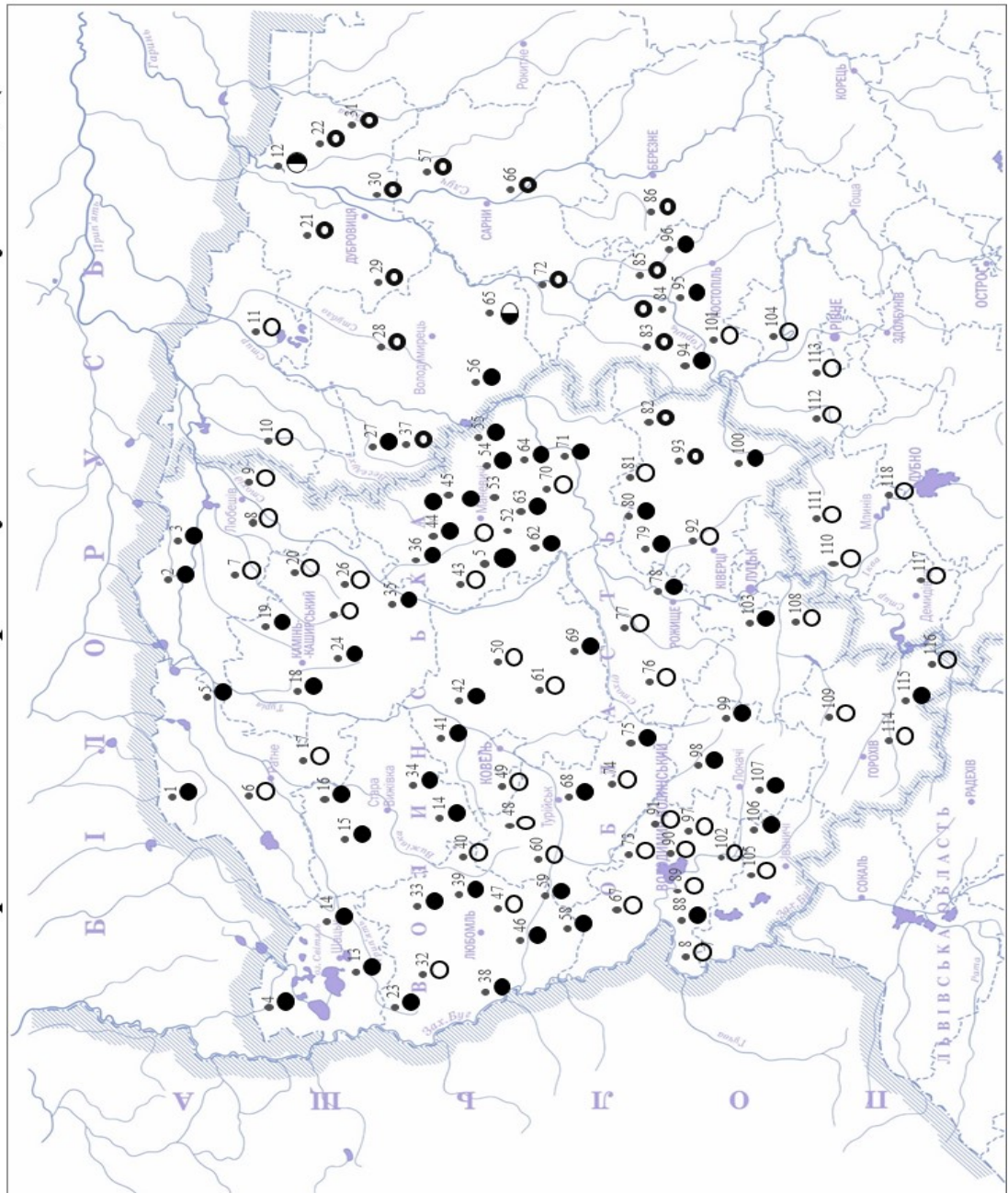
Стаття надійшла до редакції 12.08.2020 р.

Прийнято до друку 15.08.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

*Список н. пп. див. на сайті „Говіркове кучро”
(закладка „Фонетична система говірок Волинського Полісся”)
URL: <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol>

Рефлекси *o в закритому наголошеному складі (с'т'іл)



**ПРО ДЕЯКІ ЗМІНИ В ГОВІРЦІ с. ПЛЬОХІВ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-40-49

Дмитро Марєєв,

*кандидат філологічних наук, асистент
кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6282-8052>*

У пропонованій розвідці за свідченнями трьох часових зрізів – кінця ХІХ ст. (етнографічні матеріали Бориса Грінченка), середини ХХ ст. (дані „Атласу української мови”) і початку ХХІ ст. (власні експедиційні записи) – здійснено спробу виявити динаміку елементів мовної структури говірки с. Пльохів Чернігівського району Чернігівської області.

Дослідження здійснене з використанням методів контент-аналізу, порівняльного аналізу, інтерв'ю, лінгвогеографічного методу й лінгвістичного опису.

Відзначено, що в лінгвістиці фольклорні записи як джерела дослідження діалектного мовлення використовують здавна, хоча й рідко. Вони є цінним джерелом виявлення динаміки говірок, що довели наукові студії з вивчення говорів південно-східного наріччя української мови, однак фольклорні тексти як джерело вивчення динаміки діалектного мовлення східних поліщуків поки перебувають поза увагою науковців.

Зіставне вивчення говірки с. Пльохів на різних часових зрізах показало, що значна частина елементів говірки протягом тривалого часу не зазнала змін: досі вживають ті самі рефлексивні ненаголошені **ę* після сполучення зубного з губним *й* у назві *місяць*; **e* – у ненаголошеній структурі **tlbt* у слові *сльоза*; [y] (<[o]) – в іменнику *дїброва*; переважно твердим залишається приголосний [ц]; діалектоносії продовжують послуговуватися формами дієслова *пїти* з [й], інфінітивними формами із суфіксом *-ть*; називний відмінок іменника *гуси* зберігає закінчення *-і*; ті самі ненаголошені флексії, виявлені 70 і понад 120 років тому, відзначено в місцевому відмінку однини іменників **-jō*-основ; як і за попередніх обстежень, прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини мають паралельні форми – з кінцевим *й* та без нього.

Водночас низка мовних елементів зменшила функційну активність через розвиток інших форм, які почали вживати паралельно. Утім тенденція до збереження структури говірки домінує, адже заміну одних форм іншими фіксуємо зрідка.

Ключові слова: елемент мовної структури, мовна динаміка, східнополіський діалект, фольклорний текст.

The proposed exploration represents the dynamics of the language structure elements of the dialect of Plokhiv village (Chernihiv district, Chernihiv region) according to the evidence of three time slices – the end of the XIX century (ethnographic materials of Borys Hrinchenko), middle of the XX century (data „Atlas of the Ukrainian language”) and the beginning of the XXI century (own author’s expedition records).

The research was carried out with such methods as content analysis, comparative analysis, interviews, linguistic-geographical method and linguistic description.

It has been noted that folklore records have long been used as sources of dialectal speech in linguistics, although rarely. They are a valuable source for identifying the dynamics of dialects; it has been proved by scientific studies of the south-eastern dialect of the Ukrainian language. However, folklore texts as a source for studying the dynamics of dialectal speech of Eastern Polissya are still out of the attention of scholars.

Comparative study of the dialect of Plokhiv village in different time slices showed that a significant part of the elements of speech have not changed for a long time.

At the same time, a number of language elements reduced functional activity due to the development of other forms, which began to be used in parallel. However, the tendency to preserve the structure of speech dominates, because the replacement of some forms by others is rarely recorded.

Key words: element of language structure, language dynamics, Eastern Polissya dialect, folklore text.

Вступ. Мовна динаміка в діалектології лишається малодослідженою через обмежену кількість писемних свідчень з попередніх періодів. Тому студії із залученням давніших фольклорних та етнографічних записів, зіставлені з новим діалектним матеріалом, дали б змогу простежити еволюцію мовної системи говірки, про що зауважував Вс. Ганцов (Ганцов, 1925, с. 39 – 40).

У мовознавчій науці фольклорні твори як джерела вивчення діалектного мовлення використовують здавна, і сьогодні мало хто заперечує діалектну основу уснопоетичного слова. Щоправда, під час вивчення фольклорних творів треба зважати на те, що не всі вони мають однакову якість фіксації структурних рис говірки і що фольклорні та діалектні ареали не завжди тотожні.

Утім, як стверджував В. Ващенко, використовуючи фольклорні твори для характеристики говірок Полтавщини, ці „записи не регулювалися правописною нормою і через те становлять вірогідний і цілком придатний документальний матеріал для діалектологічних досліджень, бо вони відображають навіть фонетичні особливості живого усного мовлення” (Ващенко, 1957, с. 27 – 28).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи роботу К. Глуховцевої „Динаміка українських східнослобожанських говірок” (Глуховцева, 2005), П. Гриценко зауважив, що „серед усіх джерел діалектних даних етнографічні й фольклорні записи використовуються вельми рідко, хоча опора на давніші етнографічні студії задля з’ясування динаміки говірок <...> виявилася вельми результативною та переконливою” (Гриценко, 2014, с. 146). Зреалізували наміри відтворити розвиток діалектних форм через залучення фольклорних матеріалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. В. Ващенко (Ващенко, 1957), І. Варченко (Варченко, 1963). Фольклорні тексти як джерело вивчення динаміки діалектного мовлення східних поліщуків поки перебувають поза увагою науковців, хоч спроби з’ясувати релевантні риси говору на основі фольклорних матеріалів здійснені (Видайчук, 2017).

Методи дослідження. У процесі роботи над фольклорними текстами використано *контент-аналіз*; *порівняльний аналіз* – для зіставлення мовних елементів говірки с. Пльохів на трьох часових зрізах: кінець ХІХ ст., середина ХХ ст. і початок ХХІ ст.; *інтерв’ю* – для збирання оригінального мовного матеріалу; для з’ясування просторового варіювання діалектного матеріалу послуговувалися *лінгвогеографічним методом*; *лінгвістичний опис* здійснено для систематизації фактажу.

Мета статті – простежити динаміку діалектних елементів говірки с. Пльохів Чернігівського району Чернігівської області на трьох часових зрізах та з’ясувати основні тенденції її розвитку.

Виклад основного змісту. Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що значна частина елементів говірки протягом тривалого часу (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) не зазнала змін:

1. У сучасній говірці с. Пльохів зберігаються ті самі рефлексні ненаголошеного *ѣ після сполучення зубного з губним й у назві *місяць*, що були засвідчені у фольклорних творах, – [a] та [e]: *св’ѣтит’*, *св’а’ти* (Марєєв, 2018, к. 107); *м’ес’ѣц*, *м’іс’ац* (Марєєв, 2018, к. 52); *святый* (Грінченко, 1899, с. 23), *свети* (Грінченко, 1899, с. 50), *светымъ* (Грінченко, 1899, с. 43), *светкуй* (Грінченко, 1899, с. 43); *міѣсяць* (Грінченко, 1899, с. 42), *міѣсець* (Грінченко, 1899, с. 42), *мѣсець* (Грінченко, 1899, с. 42).

2. Фіксуємо [e] в ненаголошеній структурі *tlyt у слові *сльоза*: *слезу* (Грінченко, 1899, с. 39), *слѣзы* (Грінченко, 1899, с. 39); *сл’ѣза* (АУМ І, к. 84; Марєєв, 2018, к. 98), що типово для багатьох північних східнополіських говірок.

3. Зіставне вивчення говірки засвідчило вживання [y] (<[ɔ]) в іменнику *дїброва*: *дубровы* (Грінченко, 1899, с. 51); *дуброва* (Марєєв, 2018, к. 100). Ця форма домінує на півночі східно-і центральнопольського говорів (АУМ І, к. 85).

4. Як і в багатьох інших суміжних говірках (АУМ І, к. 112), переважно твердим є приголосний [ц]: *Богородица* (Грінченко, 1899,

с. 39), *мі́сяць* (Грінченко, 1899, с. 42), *очерець* (Грінченко, 1899, с. 49), *безь сонца* (Грінченко, 1899, с. 42), *сукенца* (Грінченко, 1899, с. 23), але *да Микольци* (Грінченко, 1899, с. 71); *хлоп'ець*, *уда'в'ець*, *зайаць*, *м'ес'ець*; *на вул'ицу*, *вул'ица*; *цацка* (Марєєв, 2018, к. 128 – 130). Водночас у матеріалах Б. Грінченка постфікс *-ся* після *-т-* у дієслівних формах 3-ї особи однини теперішнього часу внаслідок асиміляції набував звучання *-ця*: *ой там Михальокъ умиваеця* (Грінченко, 1899, с. 43), *исъ свойимъ таточкомъ наражаеця* (Грінченко, 1899, с. 43), хоч у формах множини збережено тверду вимову: *волики напасаюца* (Грінченко, 1899, с. 50), *нивки засі́зваюца* (Грінченко, 1899, с. 50). Обстеження середини ХХ ст. і початку ХХІ ст. унааявнили формант із твердим [ц]: *зда'йець*:е, *зда'йець*:а і подібн. (АУМ I, к. 266; Марєєв, 2018, к. 293).

5. На трьох часових зрізах через відсутність умов до асиміляції (докладно див. (Марєєв, 2018, с. 91)) відносну стійкість зберігають архаїчні форми з [й] у парадигмі дієслова *пйти*: *пойду* (Грінченко, 1899, с. 44, 52); *пуїде*, *пуїдем* (АУМ I, к. 116); *поїд'ем*, *поїд'е*, *пуїде* (Марєєв, 2018, к. 135), *пуїдеш*, *паїду*.

6. У називному відмінку іменника *гуси* засвідчуємо закінчення *-і*: *гуси* (Грінченко, 1899, с. 51) (у тексті графеми *и* та *ы* розрізняють звуки [і] та [и]: порівн.: *ишли коровы*, *леті́ли куры* і *леті́ли индыки*, *леті́ли гуси* (Грінченко, 1899, с. 51)); *гус'і* (АУМ I, к. 215; Марєєв, 2018, к. 241). Ця форма типова для багатьох говірок північного наріччя (АУМ I, к. 215).

7. Не зазнали трансформацій ненаголошені закінчення іменників **-jō*-основ у формі місцевого відмінка однини, що утворюють широкий ареал на українськомовній території (АУМ I, к. 187): *въ поли* (Грінченко, 1899, с. 44); *на пол'і* (Марєєв, 2018, к. 213-а).

8. Прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини мають паралельні форми – з кінцевим *й* та без нього: *жовтеньки воцокъ* (Грінченко, 1899, с. 8), *красн'йшии буде* (Грінченко, 1899, с. 42), *молоды Миколка* (Грінченко, 1899, с. 42) – *голубый жупанъ* (Грінченко, 1899, с. 45), *бувай здоровый* (Грінченко, 1899, с. 38, 43), *светкуй здоровый* (Грінченко, 1899, с. 43), *золотый кружочокъ* (Грінченко, 1899, с. 48), *молодый Иванко* (Грінченко, 1899, с. 44), *молодый Михайло* (Грінченко, 1899, с. 44), *святый вечеръ* (Грінченко, 1899, с. 23); *добри*, *малади*, *виш'н'ови* – *добрий*, *маладиї*, *виш'н'овий* (Марєєв, 2018, к. 266).

9. Діалектні вияви інфінітива з основою на голосний позначені суфіксом *-ть*: *сватать* (Грінченко, 1899, с. 23); *с'ед'ет'*, *ха'д'ит'* (АУМ I, к. 250; Марєєв, 2018, к. 276). Водночас в аналізованих фольклорних записах тільки в прямій мові знаходимо *-ті*: *Якъ сами знайте, такъ и навчайте*: / *Щобъ злотомъ ткати*, *да не вварвати*, / *А шовкомъ шити*, *да не паметити*, / *Медъ вино пити*, *да не прелити* (Грінченко, 1899, с. 43), „*Покинь стругати*, *йидь воевати!* / *Уже жъ твою ді́вку за себе взяли*” (Грінченко, 1899, с. 44), що не характерно для північної частини східнополіського говору. Ці сегменти текстів, імовірно, зберігають

іншодіалектні цитати, відбивають інтертекстуальне вкраплення чи є стилістично маркованими.

Помічено такі трансформації елементів мовної структури:

1. В етнографічних матеріалах Б. Грінченка для передавання дифтонга [іє] було використано поєднання букв **іѣ**. Двозвук зафіксовано на місці *ѣ у наголошеній позиції після передньоязикових (*вертіѣла* (Грінченко, 1899, с. 52), *всіѣхъ* (Грінченко, 1899, с. 44), *да діѣвочки* (Грінченко, 1899, с. 71), *діѣвки* (Грінченко, 1899, с. 45), *діѣвку* (Грінченко, 1899, с. 44), *по діѣвку* (Грінченко, 1899, с. 42), *діѣвочка* (Грінченко, 1899, с. 52, 71), *діѣвочку* (Грінченко, 1899, с. 44), *діѣтка* (Грінченко, 1899, с. 8), *діѣтки* (Грінченко, 1899, с. 8), *летіѣли* (Грінченко, 1899, с. 51), *ліѣсь* (Грінченко, 1899, с. 71), *седіѣла* (Грінченко, 1899, с. 52), *сіѣвъ* (Грінченко, 1899, с. 45), у т. ч. у наголошених флексіях іменників *-jā-основ у формі місцевого відмінка однини після [р] (*на заріѣ* (Грінченко, 1899, с. 42)) і займенника *я* у формі давального відмінка (*ко мніѣ* (Грінченко, 1899, с. 44)), губних (*безъ віѣтру* (Грінченко, 1899, с. 42), *біѣлого* (Грінченко, 1899, с. 71), *віѣстоньки* (Грінченко, 1899, с. 49), *изъ міѣсяцамъ* (Грінченко, 1899, с. 43), *міѣсечко* (Грінченко, 1899, с. 50), *міѣсяць* (Грінченко, 1899, с. 42), *не міѣране* (Грінченко, 1899, с. 23), *невіѣхну* (Грінченко, 1899, с. 43), *переміѣрала* (Грінченко, 1899, с. 23), зокрема в наголошеному закінченні особового займенника *ти* у формах давального і місцевого відмінків (*табіѣ* (Грінченко, 1899, с. 23), *на табіѣ* (Грінченко, 1899, с. 43), *тебіѣ* (Грінченко, 1899, с. 49)), сполучень передньоязикових і губних (*свіѣтитъ* (Грінченко, 1899, с. 42), *свіѣту* (Грінченко, 1899, с. 71), *свіѣчку* (Грінченко, 1899, с. 8), *спіѣю* (Грінченко, 1899, с. 51)), *kv (*квіѣтки* (Грінченко, 1899, с. 45), *квіѣтку* (Грінченко, 1899, с. 45)). Зрідка унааявлено інші рефлексії голосного – монофтонги: *мѣсець* (Грінченко, 1899, с. 42); *свѣтитъ* (Грінченко, 1899, с. 42); *тоби* (Грінченко, 1899, с. 39). *ѣ як [іє] засвідчено також у ненаголошеній позиції і в коренях слів (*біѣлогривенькій* (Грінченко, 1899, с. 44), *свіѣти раненько* (Грінченко, 1899, с. 50), *на свіѣчу* (Грінченко, 1899, с. 38), *не осіѣдлає* (Грінченко, 1899, с. 44), *сіѣломъ* (Грінченко, 1899, с. 44)), і в закінченнях (*по небіѣ* (Грінченко, 1899, с. 43), *церковкіѣ* (Грінченко, 1899, с. 48)).

У середині ХХ ст. після зубних і [л], після сполучень передньоязикового з губним були виявлені паралельні форми з [іє] та [е] (АУМ I, к. 3, 10), після губних – тільки з [е] (АУМ I, к. 9). У давальному й місцевому відмінках однини іменників *-ā- та *-jā-основ, у давальному відмінку займенника *ти* наголошені закінчення дифтонгічний рефлекс *ѣ ще зберігали (АУМ I, к. 187, 225). У ненаголошених позиціях [іє] на місці „ятя” вже не було виявлено (див., напр., (АУМ I, к. 11, 15, 187)), що характерно й на сучасному етапі.

На початку ХХІ ст. у говірці с. Пльохів спостерігаємо продовження тенденції до спрощення двозвука [іє] у монофтонг [е]: *д'éd // д'ед, сн'êг //*

сн'ег, але ¹л'езт'і, ¹с'ено, ¹с'етка, сл'ед, ¹т'ело; ¹б'ели, ¹аб'ед, ¹в'ет'ер, ¹в'ера, ¹п'ешки; св'ет, см'ех, зм'ей, зв'ер⁽¹⁾; на стал'е, на кан'е, у кубл'е; таб'е (Марєєв, 2018, к. 1, 8 – 9, 212, 255), причому дифтонгічними формами послуговуються головно мовці старшої генерації. У деяких словах і формах діалектоносії почали вживати [i] (< *e): ¹д'івки, л'іс, хл'іб; в'ік; св'іт; на стал'і, імовірно, за зразком літературної мови, адже в цій діалектній зоні вплив південно-східного наріччя ослаблений (Марєєв, 2018, с. 48).

2. В етнографічних записах до рис вокалізму належить розвиток наголошеного *о як [yo] в новому закритому складі (*буорь* (Грінченко, 1899, с. 49), *на вхуодцину* (Грінченко, 1899, с. 39), *двуорь* (Грінченко, 1899, с. 43, 51), *йуонь* (Грінченко, 1899, с. 38), *куопь* (Грінченко, 1899, с. 53), *на Микуольцину* (Грінченко, 1899, с. 39), *пиуогь* (Грінченко, 1899, с. 51), *рукавиуомь* (Грінченко, 1899, с. 48), *спуодь* (Грінченко, 1899, с. 49), *старуомь* (Грінченко, 1899, с. 8), *за стуоль* (Грінченко, 1899, с. 43), *на туюй* (Грінченко, 1899, с. 48), *в туюмь* (Грінченко, 1899, с. 39), *на туюмь* (Грінченко, 1899, с. 48) та у відкритому складі (*путькуовачки* (Грінченко, 1899, с. 71)). Випадки вживання наголошеного [o] (< *o) спорадичні: *въ дворь* (Грінченко, 1899, с. 51), *конь* (Грінченко, 1899, с. 44), *на йомь* (Грінченко, 1899, с. 42), *сіе въ порога* (Грінченко, 1899, с. 43).

Як свідчать матеріали з говірки с. Пльохів середини ХХ ст., словоформи з дифтонгами на місці *о кількісно поступалися словоформам із монофтонгами (*услуон* 'ослін'; *укруон* 'окріп' – *ток*; *парог*, *варот*, *варон*; *йон* // *йун* 'він'; *шворен*' (АУМ I, к. 58 – 63)), рідше – урівноважувалися: *воз*, *рог*, *лої* // *вуоз*, *руог*, *луої* (АУМ I, к. 57).

У 2015 році зауважено форми з монофтонгами *лої*; *парог*, *варот*, *варон*; *укрон*; *шворен*', *шкворен*' і паралельне вживання *вѣз* // *воз*, *рог* // *рѣг*; *ток* // *тѣк*; *услон* // *услѣн*; *йон*, *вон*, *вун* // *вѣн* (Марєєв, 2018, к. 63 – 72).

3. Відзначимо зміну ненаголошеного *о в префіксі *під-*, а відтак – і в співзвучному прийменнику: *путькуовачки* (Грінченко, 1899, с. 71), *пудпала* (Грінченко, 1899, с. 71); *пудь бокомь* (Грінченко, 1899, с. 42), *пудь калиную* (Грінченко, 1899, с. 43), *пудь чирвоную* (Грінченко, 1899, с. 43), *пудь спудь* (Грінченко, 1899, с. 49), *по пудь небесами* (Грінченко, 1899, с. 49) → *падперти* (АУМ I, к. 68) → *п'ідп'ерт'і* // *падперти* // *пудп'ерт'і* (Марєєв, 2018, к. 77). Як уважає М. Лесів, вимова ненаголошеного [y] замість давнього [o] – це „староукраїнська звукова прикмета, відрізняє вона північноукраїнські говірки від білоруських з одного боку та від південноукраїнських з другого” (Лесів, 1997, с. 411).

4. Поліську рефлексію [e] (< *o) віддзеркалено в назві птаха роду *Sisylus*: *зезюля* (Грінченко, 1899, с. 48), *на зезюленьку* (Грінченко, 1899, с. 48); *зе'зул'а* (АУМ I, к. 14). На початку ХХІ ст. паралельно до неї почали вживати *за'зул'а* (Марєєв, 2018, к. 14).

5. Східнополіську діалектну основу у фольклорних записах Б. Грінченка має сполука [кі], що графічно була передана через **ки** та **кі**: *божки* (Грінченко, 1899, с. 49), *божочки* (Грінченко, 1899, с. 49), *ві́стоньки* (Грінченко, 1899, с. 49), *волики* (Грінченко, 1899, с. 50), *грошики* (Грінченко, 1899, с. 23), *ді́вки* (Грінченко, 1899, с. 45), *ді́вочки* (Грінченко, 1899, с. 71), *ді́тки* (Грінченко, 1899, с. 8), *индыки* (Грінченко, 1899, с. 51), *кві́тки* (Грінченко, 1899, с. 45), *медки* (Грінченко, 1899, с. 8), *пирожочки* (Грінченко, 1899, с. 49), *печуханки* (Грінченко, 1899, с. 53), *путкуовачки* (Грінченко, 1899, с. 71), *смыки* (Грінченко, 1899, с. 51), *соколучки* (Грінченко, 1899, с. 49), *стожочки* (Грінченко, 1899, с. 49), *стожки* (Грінченко, 1899, с. 49); у *Кійиви* (Грінченко, 1899, с. 53); *бі́логривенькій* (Грінченко, 1899, с. 44), *маленькій* (Грінченко, 1899, с. 44). Відзначимо розвиток [ки] (<[кы]) у пізніших фіксаціях, що, імовірно, відбулося внаслідок впливу південних східнополіських говірок: *кидат* // *к'ідат*; *ваўки*; *ши́роки* (АУМ I, к. 21). Станом на 2015 рік у говірці спостережено паралелізм форм із [ки] та [кі] (Марєєв, 2018, к. 24-а, 24-б, 24-в).

6. Тривалий час для аналізованої говірки типовою була тверда вимова [р]: порівн. *буракъ* (Грінченко, 1899, с. 52), *вечера* (Грінченко, 1899, с. 52), *зорочка* (Грінченко, 1899, с. 49), *наражавсе* (Грінченко, 1899, с. 39), *наражаєця* (Грінченко, 1899, с. 43), *не мі́рране* (Грінченко, 1899, с. 23), *перемі́рала* (Грінченко, 1899, с. 23); *царъ* (Грінченко, 1899, с. 49) та (АУМ I, к. 126). Однак у середині ХХ ст. в окремих словоформах уже було засвідчено [р']: *зап'а* (АУМ I, к. 128). Через 70 років після попередньої експлорації в деяких випадках маємо хитання у відбитті опозиції /р/ – /р'/: *пап'адак* // *папарадак*; *касар*, *манастир*, але *зв'ер'*. Тільки твердий [р] засвідчено в числівнику *трох*; у багатьох же словах занотовано м'який [р']: *бур'а*; *бур'ак*; *гар'ачи*; *запр'ежу*, *запр'ажу*; *зап'а*; *р'аби*; *р'атават* (Марєєв, 2018, к. 143 – 150; 153 – 154).

7. У реєстрі фонетичних рис говірки є виділення [й] після [м] перед наступним [а] (<*/ǣ/): *мьяты* (Грінченко, 1899, с. 51); *м'йасо*, *м'ят'* (АУМ I, к. 91). Однак сучасні діалектоносії паралельно з цими формами можуть уживати форми без епентичного приголосного: *м'йасо* // *м'асо*. Останні функціують „угустій мережі говірок зони контактів із російськими говірками” та спорадично в інших діалектних зонах східнополіського говору (Марєєв, 2018, с. 77).

8. Як паралель до безпротетичного варіанта слова *віконце*, який було засвідчено в кінці ХІХ ст. (*въ друге оконца* (Грінченко, 1899, с. 39), *въ третє оконца* (Грінченко, 1899, с. 39)) і в середині ХХ ст. (див. (АУМ I, к. 67; с. 29)), у сучасній говірці с. Пльохів уживають варіант з початковим [в]: *а'конце* // *ва'конце*.

9. Форма *люде* (Грінченко, 1899, с. 42) змінилася на *л'уд'ї*, яка характерна для багатьох північних говірок межиріччя Дніпра та Снові (АУМ I, к. 217), а за сучасного стану говірки, імовірно, за впливу

літературної мови й південних східнополіських говірок паралельно до *л'уд'ї* почали вживати *л'уди* (Марєєв, 2018, к. 243-б).

10. Однією з діалектних рис, яка має відмінності у фольклорних записках і в матеріалах експедицій, є різне закінчення орудного відмінка однини іменників чоловічого роду колишніх -ї-основ: *конемъ потопчу* (Грінченко, 1899, с. 44), *огнемъ попалю* (Грінченко, 1899, с. 43) – *ка'н'ом* (АУМ I, к. 199; Марєєв, 2018, к. 224). Однак для номенів, корінь яких закінчується на шиплячий, простежуємо тенденцію до уніфікації іменникової словозміни за моделлю твердої групи: *Я тые замки огнемъ попалю, / Я тые ключи мечомъ помечу, / Таки карельуовну за себе озму* (Грінченко, 1899, с. 43); *Мечомъ помечу, конемъ потопчу* (Грінченко, 1899, с. 44); *дошчом, корчом* (АУМ I, к. 202; Марєєв, 2018, к. 227).

11. Вищий ступінь порівняння прикметників на -иш- (<-ějъš-) у сучасній говірці с. Пльохів має два варіанти – з формантом -иш- (*б'ел'іши, дабр'іши*) і -ейш- (*б'ел'ейши, дабр'ейши*) (Марєєв, 2018, к. 275); у попередні часові зрізи – із давнішим -ейш-: *б'ел'ейши, дабр'ейши* (АУМ I, к. 247); *красн'їйши* (Грінченко, 1899, с. 42).

12. У фольклорних записках ад'єктиви в називному відмінку множини мають повні стягнені (*вишньови сады* (Грінченко, 1899, с. 8), *солодки медки* (Грінченко, 1899, с. 8), *не личени гроши* (Грінченко, 1899, с. 23), *столы засланы* (Грінченко, 1899, с. 39), *чорны бровы* (Грінченко, 1899, с. 71)) і нестягнені (*чорныйи бровы* (Грінченко, 1899, с. 71), *на крутыйи горы* (Грінченко, 1899, с. 71), *чорныйи нивки* (Грінченко, 1899, с. 50); *жовтые воски* (Грінченко, 1899, с. 8), *новые ульи* (Грінченко, 1899, с. 8), *стовпы все золотые* (Грінченко, 1899, с. 42), *мосты калиновые* (Грінченко, 1899, с. 42)) форми. У матеріалах атласових і сучасних називний відмінок множини прикметників оформлений флексією -ийє: *гарнийє, добрийє, чужийє* (АУМ I, к. 243; Марєєв, 2018, к. 271).

13. Зазнали змін архаїчні форми вказівних займенників (*за сямъ же словомъ* (Грінченко, 1899, с. 38, 43), *сіє* (Грінченко, 1899, с. 43), *сей* (Грінченко, 1899, с. 49)): мовці нашого часу послуговуються іншими утвореннями до них (*ц'ей*) чи замість них (*ц'а; це, ц'е; їто*) (Марєєв, 2018, к. 259 – 261). 70 років тому уживаними були прономени з початковим *с*: *с'ей, с'айа, с'ейє* (АУМ I, к. 229 – 231).

14. Грамему 3-ої особи однини теперішнього часу дієслів П дієвідміни у фольклорному мовленні репрезентовано закінченнями -ить (*носить* (Грінченко, 1899, с. 39), *просить* (Грінченко, 1899, с. 38, 39), *робить* (Грінченко, 1899, с. 38), *творить* (Грінченко, 1899, с. 38), *ходить* (Грінченко, 1899, с. 39, 43)) та, рідше, -ит (*світитъ* (Грінченко, 1899, с. 42), *гонить* (Грінченко, 1899, с. 43)), що характерне для низки правобережнополіських говірок (АУМ I, к. 259). Записи 1949 і 2015 рр. містять відомості про форми із закінченням на м'який приголосний: *ход'ит', нос'ит', воз'ит', прос'ит', бач'ит'* (Марєєв, 2018, к. 284).

15. На сучасному етапі розвитку говірки постфікс *-ся* в дієслівних формах минулого часу має два фонетичні варіанти – *-с'а* і *-с'е* (Марєєв, к. 292). За попереднього часового зрізу, як і в кінці XIX ст., було засвідчено кінцеве *-се*: *по¹ради¹с'е*, *одру¹жи¹с'е*, *с'талос'е*, *уда¹ви¹с'е* (АУМ I, 2018, к. 265); *взявсє* (Грінченко, 1899, с. 44), *завитавсє* (Грінченко, 1899, с. 49), *звеселивсє* (Грінченко, 1899, с. 49), *купавсє* (Грінченко, 1899, с. 39), *наражавсє* (Грінченко, 1899, с. 39), *розливсє* (Грінченко, 1899, с. 39), *спарадивсє* (Грінченко, 1899, с. 49), *удавивсє* (Грінченко, 1899, с. 52).

16. Одиначний випадок уживання у фольклорних творах іменників середнього роду у формі називного відмінка однини з давнім закінченням *-е* і подовженим м'яким приголосним перед ним (*присиллє* (Грінченко, 1899, с. 8)) не дозволяє вповні простежити динаміку цієї риси. Можемо лише констатувати, що в пізніших матеріалах, зібраних експедиційним методом, засвідчено врівноважування форм на *-е* та *-а*: *п'ерїа* // *п'ерїе*; *ш'част'а* // *ш'част'е* і подібн. (АУМ I, к. 205; Марєєв, 2018, к. 231).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз наведених говіркових рис у записах фольклору із с. Пльохів, уміщених в етнографічних матеріалах Б. Грінченка, засвідчує: значна частина з них продовжила побутувати в середині XX ст. і на початку XXI ст., проте низка мовних елементів зменшила функційну активність через розвиток інших форм, які почали вживати паралельно. Домінантною є тенденція до збереження структури говірки, адже заміну одних форм іншими фіксуємо зрідка.

Перспективи подальших студій убачаємо в реконструкції й картографуванні елементів мовної структури інших східнополіських говірок за фольклорними записами кінця XIX ст.

Література

- Варченко, І. О. (1963). *Лубенські говірки і діалектна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть)*. К., 252 с.
- Ващенко, В. С. (1957). *Полтавські говори*. Х., 540 с.
- Видайчук, Т. Л. (2017). Фонетичні особливості східнополіського говору північного наріччя української мови (на матеріалі етнографічної спадщини Бориса Грінченка). *Studia philologica*. Вип. 8. С. 11 – 16.
- Ганцов, В. (1925). Чергові завдання української діалектології. *Записки етнографічного товариства*. Кн. I (С. 37 – 41). К.
- Глуховцева, К. Д. (2005). *Динаміка українських східнослобожанських говірок*. Луганськ, 592 с.
- Гриценко, П. Ю. (2014). Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст : тези доповідей міжнар. конф.* (С. 145 – 154). К.: КММ.
- Лесів, М. (1997). *Українські говірки у Польщі*. Варшава, 496 с.

Марєєв, Д. А. (2018). *Динаміка східнополіського діалекту* : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 255 с.

Джерела

АУМ I – Атлас української мови: в 3 т. Т. I. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. (1984). К., 498 с.

Грінченко – Гринченко, Б. Д. (1899). *Етнографическіє матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ*. Т. III. Пѣсни. Черниговъ, 770 с.

Стаття надійшла до редакції 23.07.2020 р.

Прийнято до друку 27.07.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

**НАРОДНІ ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЛУГАНЩИНИ
(загальна структурно-семантична характеристика)**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-50-57

Олена Слободян,

кандидат філологічних наук, старший викладач

кафедри філологічних дисциплін

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5415-7324>

Географічний народний лексикон – один із фрагментів лінгвістичного світогляду, який відображає і загальні, і специфічні ідеї народного сприйняття навколишнього середовища. Особливості національно упереджених одиниць люди сприймають та класифікують індивідуально, проте в їхньому світогляді є багато спільного. Тематичне обґрунтування, пов'язане з географічними назвами, призвело до багатої термінології у слов'янських мовах. З цієї причини лінгвісти цікавляться згаданими вище лексичними одиницями.

Народна географічна термінологія українських східнослобожанських говірок Луганщини ще не була предметом спеціального вивчення. У розвідці розглянуто географічні народні терміни, теоретично обґрунтовано важливість їх вивчення, зображено специфіку їх функціонування, звернено увагу на дослідження лінгвістів щодо аналізованих найменувань у всьому слов'янському просторі. Авторка встановлює структуру тематичної групи лексики, у якій виділяє народні географічні терміни на позначення рельєфу та його частин, географічних об'єктів, пов'язаних з рельєфом, рослинного покриву, форм водного ландшафту та його частин. У середині цих груп виділено лексико-семантичні об'єднання, нерівнозначні за обсягом, що виявляє ідеографічну своєрідність досліджуваної тематичної групи. У результаті семантичного, етимологічного, словотвірного аналізу виокремлено загальноновживані, діалектні й специфічні географічні терміни та їхні значення, виявлено особливості їхнього функціонування в говірках Луганської області в зіставленні із іншими слов'янськими мовами, українською літературною мовою та її діалектами. Окремі явища скартографовані, що допомагає виявити просторову проєкцію тематичної групи лексики в українських східнослобожанських говірках Луганщини, дає змогу вивчити зону мовного контактування, з'ясувати особливості розвитку семантики лексем цієї тематичної групи. Праця сприяє поглибленню теорії опису семантики діалектного слова й значення конкретних назв у загальнолінгвістичному аспекті.

Ключові слова: сема, інтегральна сема, народна географічна термінологія (НГТ), лексичне значення, лексико-семантична група (ЛСГ).

Geographical native lexicon is one of the fragments of linguistic worldview, which reflects both common and specific ideas in the folk's perception of the environment. Features of the nationally biased units each person perceives and classifies individually, nevertheless there is a lot of common in their worldview. Thematic justification connected with geographical names led to the rich terminology in Slavic languages. For this reason, linguists are interested in above mention lexical units. Geographically native lexicon of the Ukrainian East-Slobozhansk dialects in Lugansk region has never been examined before. The work presents geographical native lexicon as target of linguistic research, underlines the theoretical significance of this lexicon considering its functions. There were studied the researches of other linguists in the field of name analysis in Slavic languages. Introductory paragraph includes the definition of purposes and tasks of scientific paper, methodological and methodical principals of the research. Moreover, it describes academic novelty, theoretical and practical significance of the research and provides the classification of resources that were used in the process of study.

The target and tasks defined the main methods of the research: descriptive and lingvo-geographical. Lingvo-geographical method included areal analysis and mapping based on identified dialect differences. The work contains the feature-by-feature comparison of linguistic units. There was determined the structure of thematic lexical groups that presents the geographical terms for relief denomination, geographical objects of relief, plants, water resources, landscape and its parts. The groups comprise the lexico-semantic units that are not totally compatible in the quantity in case of demonstration the idiographic distinctiveness of the researched thematic group. In the result of semantic, etymologic and word-building analysis there were taken common dialects and specific geographical terms with their own meanings which have peculiar functions in Lugansk region dialect in comparison with Slavic languages, standard Ukrainian language and its dialects. Specific notions were mapped out to feature territorial peculiarities of thematic lexical groups in the Ukrainian East Slobozhansk dialects in Lugansk region. Collected dialect material allows study the zone of verbal contact, features of lexical units' semantic development in this thematic group. It contributes to the enrichment of theoretical decryptions of semantic in dialect word and specific names in general linguistics.

Key words: seme, integral seme, geographical native terminology, lexical meaning, lexical-semantic group.

Вступ. У народному лексиконі побутують численні місцеві географічні терміни – слова, які називають певні географічні поняття. Ці здавна відомі назви часом дуже влучно й виразно відображають своєрідні місцеві особливості. Номінуючи географічні об'єкти (ГО) (гора, долина, пагорб, перевал, рівнина, хребет, ущелина, село, річка і т. п.) навколишньої дійсності, діалектоносії використовують народні

географічні терміни, які відображають яскраво виражені ознаки самих об'єктів. Відомо, що народні географічні терміни відіграли важливу роль у створенні системи наукових географічних назв, сформованих на основі граматичних законів і дериватологічних процесів, притаманних кожному народові.

Народні терміни об'єктивно інформують про специфіку географічних умов, інакше кажучи, мають значний інформаційний потенціал. Під інформаційним потенціалом народного географічного терміна розуміємо сукупність географічної інформації, що міститься в терміні та має науковий і практичний характер, відображає специфіку природних умов і ресурсів та особливості їх освоєння в процесі господарської діяльності.

В українських говірках представлено сотні термінів, які називають географічні об'єкти. Частина з них – слова загальновідомі (болото, бір, ліс, річка), але значну частину становлять діалектизми, тобто слова, територіально обмежені в уживанні. У зв'язку із зникненням малих населених пунктів, а також зі змінами, що відбуваються в діалектах під впливом літературної мови, і в результаті змін у господарському житті людей багато діалектизмів зникають або відходять до пасивного словникового запасу. Щоб вони не зникли, науковці проводять лінгвістичні дослідження, збираючи та фіксуючи географічні номени, що дає можливість їх зберегти, наочно простежити закономірності розвитку, функціонування та ареальне розміщення, особливості їхньої формальної структури та семантики.

Об'єктом дослідження обрано географічну народну термінологію українських східнословобожанських говірок Луганщини. **Предметом** статті є семантика лексем досліджуваної ТГЛ (тематичної групи лексики), структура лексико-семантичних рядів, ареальне варіювання в географічній народній термінології українських східнословобожанських говірок Луганщини. **Мета** – подати узагальнену характеристику складу географічних народних термінів українських східнословобожанських говірок Луганщини, розкрити особливості специфіки їхнього значення, здійснити зіставлення з українською літературною мовою та іншими українськими діалектами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вивчення народної географічної термінології окремих говірок не нова. Так, досить повно вивчена польська (П. Нітче), сербсько-хорватська (Ю. Шутц), чеська і словацька (Р. Малько), болгарська (Е. Григорян), македонська (М. Агрировський), російська (Л. Берг, П. Маштаков, Е. Мурзаєв, В. Мокієнко), білоруська (І. Яшкін) географічна термінологія. Проаналізовано й балтійські ГТ (Л. Невська). Українські студії над народними ГТ належать М. Сумцову, К. Дубняку, І. Верхратському, В. Левицькому, С. Рудницькому, М. Юрковському, а також дослідникам кінця ХХ – початку ХХІ століття – Т. Марусенку (Марусенко, 1968), М. Толстому (Толстой, 1969), Є. Черепановій (Черепанова, 1983),

О. Данилюк (Данилюк, 2013), Т. Громко (Громко, 2000), Н. Сіденко (Сіденко, 2003), С. Шийці (Шийка, 2013), І. Потапчук (Потапчук, 2012).

Методи дослідження. Методологічну базу роботи становить комплекс взаємозалежних і взаємозв'язаних підходів до дослідження специфіки регіональної геотермінології. Основними в розвідці обрано описовий, порівняльно-історичний, зіставний, типологічний методи, процедури лінгвогеографічного. Прийоми структурної та ідеографічної класифікації, етимологічного аналізу, процедури методу польового моделювання використано частково, як і прийоми статистичного та соціолінгвістичного методів.

Актуальність розвідки зумовлена тим, що географічні терміни українських східнословобожанських говірок північної Луганщини мають значний етнолінгвістичний потенціал і не були предметом окремого дослідження та потребують детального опису й уведення до наукового обігу. Говірки консервують найдавнішу й новітню природно-географічну та етнолінгвальну інформацію, а відтак говірковій лексемі лише частково виходять із активного вжитку або змінюють семантичну структуру основ у зв'язку з дією екстралінгвальних чинників. Фіксування, класифікація й науковий аналіз народної географічної термінології має велике значення для відтворення інформації про різночасові умови розвитку мови нашого народу.

Виклад основного змісту. Місцеві географічні терміни точно й адекватно інформують про суть і властивості географічних об'єктів, природних явищ. З огляду на це, аналіз семантичної структури (сукупності сем) і смислових відтінків лексем є важливим не тільки для лінгвістів, а й для географів.

Здійснення діяхронійного підходу до вивчення діалектних явищ подає цінну історичну інформацію про архаїчні основи й морфеми, давні мовні явища, міжмовні контакти та ін.

У сучасній науковій літературі лексеми на позначення рельєфу та ландшафту, виявлені в говірковому мовленні, називають по-різному, що пояснюємо проміжним місцем географічної термінології між ономастичною (у широкому розумінні цього слова) і номінативною (загальною) лексикою. У цьому дослідженні найменування на позначення рельєфу та ландшафту, які побутують в українських східнословобожанських говірках, трактуємо як географічні терміни, з допомогою яких репрезентовано повсякденно-побутову (вербалізовану) картину світу, що є результатом відображення дійсності звичайною, наївною свідомістю.

Термінологія на сучасному етапі – це сукупність упорядкованої й системно організованої лексики. У географічній говірковій термінології відображено всі сторони реальної дійсності: географічні особливості ареалу, матеріальне й духовне життя народу, що репрезентує наївну розмовно-побутову картину світу діалектоносіїв. Під час дослідження

назв рельєфу й ландшафту, поширених у східнословобожанських говірках Луганщини, отримано такі результати.

1. За реалемним та семантичним принципом виділено й описано чотири великі групи народних географічних термінів, які називають не лише форми та частини наземного рельєфу, особливості водного ландшафту, а й географічні об'єкти, пов'язані з ними. Усередині цих груп вичленовано більш дрібні лексико-семантичні об'єднання, які складаються з семантичних рядів лексем, об'єднаних за релевантними ознаками – „розмір географічного об'єкта”, „форма”, „розміщення відносно інших географічних об'єктів”, „наявність чи відсутність рослинного покриву”, „заболоченість або незаболоченість”, „призначення географічного об'єкта” тощо. Кожна група термінів нерівнозначна за обсягом, що, з одного боку, пояснюємо особливостями ландшафтної будови території Придінців'я, з іншого – зумовлено специфікою сприйняття та оцінки різних географічних реалій діалектоносіями. У мовній свідомості діалектоносіїв відбито вибіркоче ставлення до навколишнього світу: важливе з їхнього погляду деталізовано в процесі номінації, несуттєве або малозначуще обмежене загальною вказівкою.

2. Серед назв рельєфу найбільшої деталізації зазнали найменування таких реалій, як невелике підвищення, рівнина, укрита травою, низина, залита водою, яр, порослий лісом. Вони вербалізують найбільш характерні для східнословобожанського рельєфу ознаки та об'єкти, які мають практичне значення. Водночас особливо маркованими в говірках виявилися і об'єкти, непридатні для використання в господарській діяльності, як-от: заболочена низина, непридатна для сільськогосподарських робіт земля тощо. Серед гідрографічних назв найбільш конкретизованими та деталізованими виявилися рукави річки, річкова мілина. Це дає можливість говорити про центр у назвах рельєфу та ландшафту й периферію.

3. При аналізі фактичного матеріалу встановлено, що тематична група на позначення рельєфу та його частин у східнословобожанських говірках Луганщини представлена 421 лексичною одиницею; географічних об'єктів, пов'язаних з рельєфом, – 248, рослинного покриву – 212, форм водного ландшафту та його частин – 205. Загальна кількість лексем – 1086, з яких 678 належить до загальновідомих лексичних одиниць (*берег, болото, гора, дорога, річка, ліс, луг* тощо), 387 – діалектних (*толока, рілля, неудиби* тощо) і 21 – власне східнословобожанських локалізмів, які не подані у відомих у наш час джерелах народної географічної термінології (*низ'анка, вод'ане, прот'ажка, проріу, середохрест'а, заворітка, заворотник, само'с'еу, колок, ми'нуха, незахват, де'р'інок, розпуга, добаўка* тощо).

4. На перетині різних термінологічних систем у східнословобожанських говірках знаходяться лексеми, що отримали географічне значення в результаті метафоричного та метонімічного

перенесення найменувань з різних понятійних сфер: назв частин тіла (*ко'л'іно*, *хре'л'бет*, *л'иси'на*, *пале'ц'*), назв посуду, господарського начиння і технічних виробів (*коч'е'р'га*, *ко'рито*, *ск'л'анка*), назв одягу (*ру'каў*, *мат'н'а*), ботанічних (*в'ітка*, *г'ілка*, *с'іна*, *бу'р'ян*, *ре'п'ях*, *сор'н'ак*, *ли'шаї*, *риф*), зоологічних (*р'іг*), метеорологічних (*заморозок*, *ізмороз'*) назв. Дослідження зазначених найменувань показало: для того, щоб стало можливим перенесення назви будь-якого предмета на елемент ландшафту, достатньо із суми ознак, які характеризують цей предмет, побачити лише одну подібність, унаслідок чого й виникає можливість асоціювати цей предмет з деталлю ландшафту.

5. Своєрідність східнословобожанського ареалу у сфері географічної термінології пов'язана із іншомовними запозиченнями. Найбільшу кількість (53) запозичень зафіксовано з російської мови, є загальноновживані запозичення з німецької – 8, французької – 7, з англійської (5) мов. Більшість запозичених слів міцно закріпилася в місцевій лексиці, розвинувши лексичні ряди та семантичну структуру номенів, діалектоносії усвідомлюють їх як власне східнословобожанські назви.

6. Серед аналізованих лексем виявлено полісеми, у яких відбулися семантичні переходи за межі однієї ЛСГ, у деяких випадках ці найменування демонструють явище семантичного синкретизму. Зокрема, семантичний перехід 'болото' ↔ 'рівнина' демонструють лексеми *баго'вин':а*, *баг'н'ука*, *багно'вин':а*; 'водойма' ↔ 'рівнина' ↔ 'низина' ↔ 'луг' – *ле'ман*; 'низина' ↔ 'рівнина' – *ни'зина*, *ни'зо'вина*; 'височина' ↔ 'рівнина' – *плоско'г'іря*. Семантичний синкретизм лексеми *запа'дина* зумовлений зрушенням її семантики за типом „рівнина” ↔ „яма” ↔ „яр”. Показовим є семантичний перехід терміна *ви'бойна*: дорога ↔ яма ↔ яр. Це робить нечіткими межі значень терміна в колі певної ЛСГ, демонструючи при цьому явище семантичного синкретизму: *копанка* – „ділянка в лісі” ↔ „яма” ↔ „шахта” ↔ „водоймище”, *балка* „рівнина” ↔ „низина” ↔ „долина” ↔ „яр”. Семантичний синкретизм, яким позначена велика кількість найменувань, демонструє розмитість значеннєвих відтінків у народній географічній термінології.

7. Окрім загальновідомих лексем з кодифікованим значенням, у досліджуваному ареалі функціують деякі лексеми (*ни'зови'на*, *тр'асови'на*, *плоскови'на*, *скали'на*, *про'тока*, *ко'са*, *са'га*, *гал'ави'на*, *травос'тої*, *ст'риже'н'*, *дерт'*, *глуш*, *п'рос'іка*, *нас'іка*, *г'ілка*, *тр'асуч'ка* тощо), здатні розширювати значення, спеціалізувати його. Це свідчить про активність семантичних змін у складі загальноновживаної та термінологічної лексики.

8. На словотворчому рівні східнословобожанські говірки демонструють традиційні словотворчі моделі. Найбільш продуктивним способом утворення назв, як показало дослідження, є суфіксальний спосіб. Помічено особливо активне використання таких суфіксів: **-ик**, **-ин**, **-ина**, **-иськ**, **-ище**, **-івк**, **-ін-**, **-н-**, **-овк-**, **-ак**, **-ок**, **-як** (*баг'ниш'ч'е*,

баг^нука, га^йок, ^горбик, гор^бок, гор^боч'ок, мули^ена, му^лиш'ч'е, му^л'ака, ни^ези^ена, ни^езови^ена тощо). Багато термінів утворено за допомогою конфіксального способу (*видоли^енок, за^лиси^ена, за^лмули^ена, ^пагорбок, п'ід^г'ірія* тощо). Широко представлені композитні утворення (*ве^рбо^лози, водоот^лвод, л'ісона^лса^джен'а, л'ісо^лмуга, л'одо^лход, криго^лам* тощо).

9. На формування народної географічної термінології впливають екстралінгвальні (в основному геоморфологічні, гідрографічні особливості території, історичні умови) та інтралінгвальні чинники (динаміка значень лексем, що полягає в нечіткому виділенні категорій конкретне – загальне, рід – вид, синонімія, антонімія, звуження/розширення значень, пов'язаних відношеннями різних уточнень, диференціації та узагальнення близьких або суміжних значень).

10. Поряд з однослівними назвами помічено й неоднослівні, які складають 23 одиниці номінативного фонду тематичної групи. За допомогою двослівних найменувань діалектоносії намагаються якнайкраще відобразити географічну реалію, повідомити додаткову інформацію, указати на найсуттєвіші ознаки чи якості. Залежні компоненти в групі ГТ-словосполучень з атрибутивними відношеннями можуть виражатися: а) якісними чи відносними прикметниками (*зе^мл'а^нич'на по^л'ана, гле^м'іку^лвата зе^мл'а, во^ллога зе^мл'а, зе^мл'ни^л у^д'іл*); б) дієприкметниками (*не^прохо^д'іма д'іл'анка, не^прохо^д'іма ^л'есност' 'важкопрохідна ділянка в лісі', бита до^лрога 'грунтова дорога', ^л'випале^не ^л'місце 'випалене місце в лісі').*

11. З лінгвогеографічного погляду цінними є свідчення про продовження в українських східнословобожанських говірках ізолек, виявлених на території віддалених та суміжних українських говірок. Чимало загальноновживаних лексем демонструють загальнослов'янську єдність, є й такі, що поширилися з українських говірок у суміжні російські. Загалом картографування діалектного матеріалу репрезентує розмитість ареального малюнка, мозаїчність просторового розміщення назв рельєфу та ландшафту. На тлі загальнопоширених номенів спостережено вкраплення інновацій, які однак не змінюють загального малюнка ареалу. Чітких меж між мікроареалами не виявлено, що свідчить про цілісність і відносну однорідність досліджуваних говірок.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Лінгвогеографічний аналіз східнословобожанської географічної лексики показав складність і неоднорідність мовного ландшафту східнословобожанської діалектної зони і з очевидністю виявив доцільність подальшого дослідження шляхів формування словникового складу східнословобожанських говірок, додаючи його до вже зафіксованого, а також виявлення осередків первинного виникнення лексичних одиниць, що в результаті, безсумнівно, стане суттєвим з'ясування і визначення особливостей формування самого східнословобожанського ареалу.

Література

- Громко, Т. В. (2000). *Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини)*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Кіровоград, 194 с.
- Данилюк, О. К. (2013) *Словник народної географічної термінології Волині*. Луцьк, 148 с.
- Данилюк, О. К. (2000). *Географічна термінологія Волині*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Луцьк, 222 с.
- Марусенко, Т. А. (1968). Матеріали к словарю украинских географических аппелятивов (названия рельефов). *Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)*. (С. 206 – 255). М. : Наука.
- Потапчук, І. М. (2012). *Народна географічна термінологія в західноподільських говірках*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Кам'янець-Подільський, 356 с.
- Сіденко, Н. П. (2003) *Географічна апелативна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 261 с.
- Толстой, Н. И. (1969). *Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды*. М., 260 с.
- Черепанова, Е. А. (1983). Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. (Опыт семантической классификации). *Полесский этнолингвистический сборник: материалы и исслед.* (С. 173 – 189). М. : Наука.
- Шийка, С. В. (2013). *Народна географічна термінологія Ровенищини*: дис. ... канд. філол. наук: спец.10.02.01 – українська мова. К., 451 с.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2020 р.

Прийнято до друку 24.09.2020 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

**СТРУКТУРА СЛОВНИКОВИХ СТАТЕЙ У СЛОВНИКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
СЛОБОЖАНЩИНИ (ХАРКІВЩИНИ)**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-58-70

Руслан Сердега,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри української мови

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7064-4547>

Лексикографія була, є і залишається однією з найактуальніших галузей мовознавства. Вона має виразну практичну і прикладну спрямованість. Без лексикографічної продукції не може обійтися жодна мова. Сьогодні традиційні словники, поряд з електронними, залишаються одним із найефективніших засобів збереження мови. Вони відіграють велику роль у становленні й розвитку духовної культури народу. Сільськогосподарська лексика є одним з першорядних фрагментів мовної картини світу українського народу, тому цілком заслуговує на лексикографічне опрацювання. У господарській діяльності Центральної Слобожанщини (Харківщини) аграрне виробництво завжди відігравало важливу роль. Протягом усього існування цього регіону сільське господарство лишалося одним із головних видів діяльності населення. Загалом сільськогосподарська лексика – це досить великий пласт слів. „Словник сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини)” ми обмежимо переважно репрезентацією таких лексико-семантичних груп найменувань, як „сільськогосподарські культури та їх частини”, „сорти сільськогосподарських рослин”, „хвороби і шкідники сільськогосподарських рослин”, „різні періоди росту й досягання культивованих рослин”, „сільськогосподарські роботи”, „агентиви (виконувачі сільськогосподарських робіт)”, „сільськогосподарські знаряддя”, „господарські приміщення”. У нашій праці плануємо подати всі ті різноманітні елементи, які так чи так функціують у говірковому мовленні досліджуваного регіону та стосуються, зрозуміло, сільського господарства, тобто і суто діалектні, і кодифіковані елементи. І літературні (загальнонаціональні), і місцеві (локальні) ресурси певної мови перебувають у процесі постійної взаємодії, здатні доповнювати і збагачувати один одного. Тому для відтворення об’єктивної картини дійсності, очевидно, їх треба вивчати в нерозривній єдності. Мета статті полягає в демонстрації принципів побудови словникових статей у зазначеній вище лексикографічній праці,

поданні основних моделей лексикографічного опису одиниць, включених до реєстру словника.

Ключові слова: лексикографія, сільськогосподарська лексика, словник, словникова стаття, Центральна Слобожанщина (Харківщина).

Lexicography was, is and remains one of the most relevant branches of linguistics. It has a clear practical and applied orientation. No language can do without lexicographical works. Today, traditional dictionaries, along with, of course, electronic, remain one of the most effective means of preserving the language. They play an important role in the formation and development of the spiritual culture of the people. Agricultural vocabulary is one of the primary fragments of the linguistic picture of the world of the Ukrainian people, so it deserves lexicographical elaboration. Agricultural production has always played an important role in the economic activity of the Central Slobozhanshchina (Kharkov region). The purpose of the article is to demonstrate the principles of construction of dictionary articles in the above lexicographical work, presenting the basic models of lexicographic description of units included in the dictionary register. We see the prospects for further research in the compilation of the Dictionary of Agricultural Vocabulary of Central Slobozhanshchina (Kharkov region) or materials to it.

Key words: agricultural vocabulary, Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region), dictionary, dictionary article, lexicography.

Вступ. Словники певної мови становлять скарбницю народу, що зберігає досвід і знання багатьох поколінь. Вони є одним з найефективніших засобів накопичення, репрезентації та збереження результатів пізнавальної діяльності того чи того етносу, людства загалом. Важливу роль у формуванні культури українського народу, становленні його мови, її унормуванні відіграло, відіграє й буде відігравати словникарство. На неабиякій значущості лексикографічних праць для процесу національного самозбереження й самозахисту наголошував зокрема Л. Полюга (Полюга, 2003, с. 144). Словники загалом є важливим рушієм розвитку будь-якої мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська лексикографія зародилася давно. Витоки її сягають ще часів Київської Русі. Вона має тривалу історію і сформовані протягом століть традиції. Активно розвивається лексикографія і в наш час – час інтенсивного, масового створення словників різних типів. Зауважимо також, що сьогодні, у зв'язку з появою комп'ютерних технологій та активного їх упровадження в життя суспільства, ця галузь мовознавства переходить на якісно новий рівень.

З останніх досягнень української лексикографії згадаємо ще незавершений на цей день академічний двадцятитомний „Словник української мови”, робота над яким була розпочата 2010 р. Сьогодні вийшло тільки 10 томів цієї фундаментальної і вкрай необхідної для

української громадськості лексикографічної праці (СУМ, Т. 1 – 10, 2010 – 2019). Десятий том з'явився відносно недавно – у 2019 р. (СУМ, Т. 10, 2019). Активно розвивається в наш час і діалектна лексикографія. Упродовж останнього десятиліття в Україні опубліковано чималу кількість діалектних словників: „Словник села Тилич на Лемківщині” (2011) Є. Турчин (Турчин, 2011), „Лемківський словник” (2011) І. Дуди (Дуда, 2011), „Словник говірок центральної Бойківщини” (2013) М. Матієва (Матієв, 2013), „Гуцульські світи. Лексикон” (2013) Н. Хобзей, Т. Ястремської, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш (Хобзей, 2013), „Словник гуцульських говірок Річки та Яворова” (Кн. 1. А – Ж., 2014) М. Астаф'євої і Г. Воронич (Астаф'єва, 2014), „Лексикон львівський: поважно і на жарт” (2015) Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш (Хобзей, 2015), „Тлумачний словник-довідник гуцульських говірок” (2016) М. Шкрумеляка (Шкрумеляк, 2016) та ін. Певним чином активізувалося й дослідження лексикону Центральної Слобожанщини (Харківщини). Серед лексикографічних здобутків, що репрезентують цей регіон України, слід назвати „Словник дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)” (2011) М. Асаули (Асаула, 2011), два випуски „Матеріалів до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)” (Вип. 1. – 2011, Вип. 2. – 2013) (Сагаровський, 2011; Сагаровський, 2013) і „Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)” (2015) А. Сагаровського (Сагаровський, 2015). Загалом укладання словників різного типу завжди було, є і буде одним з найактуальніших і найважливіших практичних завдань мовознавчої науки.

Методи дослідження. У статті для з'ясування принципів побудови словникової статті використано загальнонауковий метод моделювання. У процесі пізнання модель постає, насамперед, як джерело інформації про оригінал і служить засобом її фіксації (Грабченко, 2009, с. 29).

Виклад основного змісту. Словникова стаття, як відомо, є основною одиницею словника. З одного боку, вона становить відносно самостійний відрізок тексту, а з іншого – є структурним елементом словника, з якого він врешті вибудовується й постає. Отже, мета статті полягатиме в розробці моделей лексикографічного опису тих одиниць, що були включені в реєстр „Словника сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини)”.

Структуру словникової статті традиційно розбивають на дві частини: вокабулу, або лему (реєстрову частину), та інтерпретаційну. У лівій частині (вокабулі) фіксують реєстрове слово, подають граматичну інформацію, щодо одиниці опису, а також містяться відомості про її стилістичну маркованість. У правій (інтерпретаційній) частині подають тлумачення, за необхідності наводять ілюстративні приклади, указують їхнє джерело, надають інформацію про входження реєстрового слова до складу різних стійких сполук. Діалектні словники

відрізняються від решти лексичних словників (і повних, і вибіркових) тим, що мають ще індексований покажчик, тобто систему послідовних цифрових символів-співвіднесень, що використовується для позначення населених пунктів, у яких засвідчено той чи той словесний елемент, включений до реєстру словника. Щодо інтерпретаційної частини, то ми поки що обмежилися лише тлумаченням реєстрових одиниць. Ілюстрацій майже не подаємо.

Вихідні форми слів традиційно розташовуємо за алфавітом, відображаючи їх за допомогою звичайної графіки. Над уведеними до реєстру словами ставимо наголос. Відразу після реєстрової одиниці подаємо спрощену фонетичну транскрипцію. Далі за потреби використано позначення граматичного плану, наприклад, закінчення родового відмінка однини, число, належність до категорії збірності, рід іменників та родові флексії прикметників і дієприкметників, форми I, II особи теперішнього часу дієслів, а за потреби й III, якщо вона має виразні діалектні особливості, вид дієслів та ін.

Реєстрові слова переважно задокументовано цифрами, що співвідносяться з населеними пунктами. Деякі з них матимуть буквене позначення. Так, слова, що стосуються сільськогосподарської сфери Центральної Слобожанщини (Харківщини), вилучені з інших лексикографічних джерел – „Словаря української мови” Б. Грінченка (у дужках зазначаємо напроти такого слова СУМБГ) (Грінченко, 1907 – 1909), „Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка” (СМТК) (Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка, 1978 – 1979), „Матеріалів до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)” (МДСЦС(Х)) (Сагаровський, 2011; Сагаровський, 2013). Пропонований нами словник, зрозуміло, супроводжуватиметься цифровим покажчиком населених пунктів. Географічне поширення назв сортів не фіксуємо, бо тут важко говорити про певну територіальну специфіку. Ці найменування ситуативно цікаві з іншого боку – з погляду загальних питань вивчення називання. Якщо слово побутує на всій чи майже всій дослідженій території, то в дужках зазначаємо „у всіх обстежених пунктах”, „в усіх пунктах”, або „майже в усіх обстежених пунктах”. За потреби використовуємо й відповідні позначення функційно-частотного характеру (*бот.*, *заст.*, *збільш.*, *змени.*, *змени.-пестл.*, *зрид.*, *с. г.*, *спец.*, *фам.* та ін.).

Сільськогосподарська лексика – це досить великий пласт слів. Наше лексикографічне дослідження обмежуємо переважно репрезентацією таких лексико-семантичних груп найменувань, як „сільськогосподарські культури та їх частини”, „сортів сільськогосподарських рослин”, „хвороби і шкідники сільськогосподарських рослин”, „різні періоди росту й досягання культивованих рослин”, „сільськогосподарські роботи”, „агентиви (виконувачі сільськогосподарських робіт)”, „сільськогосподарські знаряддя”, „господарські приміщення”. В інтерпретаційній частині

в тлумаченні за необхідності подаємо в дужках латинські відповідники назв рослин і шкідників сільськогосподарських рослин.

Якщо слово полісемічне, то кожне зі значень позначається відповідною цифрою. Омонімічні ж лексеми подаємо у вигляді окремих словникових статей. Синоніми та варіантні форми виділяємо переважно в окремі статті. Тлумачення подаємо переважно в одному з варіантів, зазвичай, першому або найчастотнішому. Щодо інших, то зазначаємо „Те саме, що...” і переадресуємо до відповідної фіксації. Акцентуаційні варіанти об'єднуємо в одному реєстровому слові з наголосом на різних складах. Однак у спрощеній фонетичній транскрипції подаємо ці форми окремо, кожну зі своїм акцентом. Фонетичні варіанти інфінітива (*-ти, -ть*) теж об'єднуємо в одній словниковій статті, але для кожного варіанта подаємо відповідну транскрипцію.

Якщо іменник, що входить до складу стійкої словосполучки, не має значення, безпосередньо пов'язаного з сільським господарством або назвами, що безпосередньо включені до реєстру, то таке словосполучення відразу на початку словникової статті позначаємо ромбом і подаємо переважно за першим словом. Так само фіксуємо й деякі вільні словосполучення, що мають виразне „аграрне” значення, тісно пов'язане із сільським господарством, наприклад: \diamond **ЗЕМЛЯНА ГРҀША** [*земл'анá грҀша*] (58, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 128, 129, 141) – багаторічна трав'яниста рослина (*Helianthus tuberosus*) родини складноцвітих із бульбами, які використовуються на корм худобі, а також для добування цукру й спирту; плід цієї рослини; топінатур. Якщо компонент словосполучення вже найшов своє відбиття у словнику, то подаємо таку сполуку за головним словом: **ЖУЖЕЛИЦЯ** [*жҀужелиц'á*] -і, (66), ж. 1. Грибковий паразит на колосках жита у вигляді чорного ріжка. 2. Жук, що пошкоджує посіви хлібних рослин; \diamond **хлібна жҀужелиця** (*Zabrus tenebrioides*) – смоляно-чорний з металевим блиском жук, що пошкоджує посіви хлібних рослин.

Загалом якщо визначати типологію пропонованого словника, то його можна віднести до лексикографічних праць тлумачного типу, що поєднує ознаки вибіркових лексичних словників – діалектного й термінологічного. З одного боку, він присвячений специфічній галузі людської діяльності – аграрному виробництву, з іншого – поряд з утвореннями термінологічного чи прототермінологічного плану, літературномовними сільськогосподарськими словесними елементами, що побутують у відповідних говірках, фіксує й позанормативні з погляду літературної мови діалектні найменування як специфічні локальні сільськогосподарські назви, що з часом можуть збагачувати вузькопрофесійну літературну лексику, і ті, що тяжіють до звичайного буденного мовлення й безпосередньо пов'язані з побутом селян.

Загальна схема побудови словникової статті виглядатиме так: 1) реєстрове слово; 2) спрощена фонетична транскрипція; 3) відповідні флексії різних частин мови; 4) інформація про географічне поширення

слова; 3) граматичні показники; 4) стилістичні позначки за потреби; 5) тлумачення.

Далі наведемо приклади різних моделей лексикографічного опису, що застосовуватимуться у відповідному словникові для фіксування різних частин мови.

Зразки опису іменників:

АМАГЕР [амагер] -у / -а, ч. Пізній сорт білокачанної капусти.

АМАГЕРКА [амагерка] -и, ж. Те саме, що **АМАГЕР**.

АНТРАКНОЗ [антракноз] -у, (140), ч., спец. Захворювання сільськогосподарських культур, яке викликають гриби; \diamond **антракноз квасолі** (140) – грибкове захворювання квасолі у вигляді бурих або темно-бурих плям.

АСКОХІТОЗ [аскох'ітоз] -у, (140), ч., спец. Грибкове захворювання культурних рослин; \diamond **аскохітоз гороху** (140) – грибкове захворювання гороху, яке вражає переважно листя й стебла культури і виявляє себе у вигляді округлих або трохи витягнутих світлозабарвлених із темною облямівкою плям.

БАБКА¹ [бабка] -и, (65, 68), ж. Грибковий паразит на колосках жита у вигляді спочатку фіолетового, потім чорного ріжка.

БАБКА² [бабка] -и, (113), ж. Середина розрізаного кавуна.

БАБКА³ [бабка] -и, (майже в усіх обстежених пунктах), ж. Коваделко, на якому клепають косу.

БАБКА⁴ [бабка] -и, (МДСЦС(X)), ж. Волоть, колосок проса.

БАБКА⁵ [бабка] -и, (МДСЦС(X)), ж. Тверде надземне стебло редьки.

БЛІШКА [блішка] -и, (182, 184), ж. 1. Комаха-шкідник, жук темно-бронзового кольору, блішка бурякова звичайна (*Chaetocnema concinna* Fall.). Пошкоджує буряки, гречку, коноплі, льон, соняшник, тютюн. 2. Смугаста хлібна блішка (*Phyllotreta vittula*), жук 2 – 5 мм завдовжки, чорний, голова та передньоспинка із зеленуватим або голубим металічним блиском. Уздовж кожного надкрилля жовта смуга. Пошкоджує пшеницю, ячмінь, жито, просо, кукурудзу, злакові трави. 3. Хрестоцвітна блішка (*Phyllotreta undulata*), жук завдовжки до 3,5 мм, чорного, синього або зеленуватого кольору, шкідник культурних рослин родини хрестоцвітих, або капустияних (капусти, редьки, редису); \diamond **хрестоцвітна блішка** (130).

БОЛЯЧКА [бол'ячка] -и, (128, 129), ж., с. г. Хвороба сільськогосподарської рослини; \diamond **болячка на качані** (128, 129) – качан кукурудзи, уражений хворобою; \diamond **болячка на колоску** (128, 129) – колосок пшениці чи жита, уражений хворобою.

БОРОНА [борона] -и, (в усіх обстежених пунктах, СМТК), ж. 1. Знаряддя для розпушування землі й догляду за сільськогосподарськими культурами. 2. *заст.* Поздовжній брусок дерев'яної борони, в якому укріплені зуби. 3. Сівалка, машина,

призначена для засівання в ґрунт зерна, кормових трав, насіння різних сільськогосподарських культур і внесення в нього мінеральних добрив.

БУ́БКА [бу́бка] -и, (МДСЦС(Х)), ж. 1. Зернина, плід квасолі, гороху. 2. Будь-який дрібний плід (груша, картопля, яблуко).

БУРЯКОВІ́ННЯ [бур'акові́н':а] -я, (128, 129), с., збірн., зрід. Те саме, що **БУРЯЧІ́ННЯ**.

БУРЯЧІ́ННЯ [бур'ачі́н':а] -я, (65, 66, 68, 70, 73, 86, 106, 110, 128, 129, 141), с., збірн. Стебла й листя буряків.

ЗАГОРТА́ННЯ [загортáн':а] -я, (майже в усіх досліджених пунктах), с. Процес загрибання лунок, рядків після посіву.

ЗАГРІБА́ННЯ [загриба́н':а] -я, (131, 132, 139), с. Те саме, що **ЗАГОРТА́ННЯ**.

ЛОБУЗІ́ННЯ [лобуз'і́н':а] -я, (СУМБГ, Харьк. г.), с. Рослини, що лишилися від літніх городніх овочів.

ЛЬОН [л'он] льону, (в усіх пунктах, СМТК), ч. 1. Однорічна або багаторічна трав'яниста технічна рослина (лат. *Linum usitatissimum*), з стебел якої виготовляють волокно, а з насіння – олію. 2. Волокно, що виготовляється з цієї рослини.

ПОЛЮ́ВА [полóва] -и, (у всіх пунктах), ж. Відходи при обмолочуванні й очищуванні зерна хлібних злаків, що використовується переважно як корм для худоби.

ЧОТИРЧА́К [чотирча́к] -а, (135), ч. Залізні вила з чотирма ріжками.

Приклади лексикографічного опису дієслів:

БДЖОЛУВА́ТИ [бджолува́ти] -ю, -єш, (МДСЦС(Х)), *недок.*, зрід. Бути, працювати пасічником.

БДЖОЛЯНКУВА́ТИ [бджол'анкува́ти] -кую, -єш, (СУМБГ, Харьк.), *недок.* Те саме, що **БДЖОЛУВА́ТИ**.

БОРОНІ́ТЬ, -ТИ [бороні́т'], [бороні́ти] -ороню, -орониш, -ороне (-оронить), (128, 129, 132), *недок.*, зрід. Обробляти рілля бороною або культиватором перед сівбою.

БРУНЬКУВА́ТИ [брун'кува́ти] -кую, -єш, (СУМБГ), *недок.* З'їдати деревні бруньки. *Вівці у лісі брунькують, як трави нема* (Харьк. г.).

БУРІ́ТИ [бур'і́ти] -іє, (в усіх обстежених пунктах), *недок.* Ставати бурим; набувати бурого кольору // **бурію́ть** – кажуть про стадію досягання помідорів, за якої вони починають червоніти (128, 129, 131, 136, 137).

ВАЛКУВА́ТЬ [валкува́т'] -ую, -уєш, (136, 137), *недок.* 1. Згрибати сіно у валки. 2. Перевертати вилами покis на другий бік, щоб повністю просушити його.

ВЕЗТІ́ [везті́] -везу, везеш, (в усіх пунктах), *недок.* Пересувати, переміщати возом або якимсь іншим транспортом фураж (солому, сіно, зерно, картоплю) з одного місця на інше.

ВИБИВА́ТЬ, -ТИ [вибива́т'], [вибива́ти] -аю, -аєш, -а (-ає), (128, 129, 133, 138), *недок.* Молотити вручну.

ВИБИВА́ТИСЯ [в**ибива́тис'а**] -юсю, -єшся, (майже в усіх пунктах), *недок.* Проходячи через поверхню землі, з'являтися назовні; проростати.

ВИБИРА́ТЬ, -ТИ [в**ибира́т']**, [в**ибира́ти**] -аю, -аєш, -а (-ає), *недок.* 1. Вибирати картоплю під час копання. 2. Проривати бур'ян у рядку сільськогосподарських культур, що сходять.

ВИБРАСУВА́ТИ, (-ТЬ) [в**ибрасува́ти**], [в**ибрасува́т']** -ую, -уєш, (170), *недок.* Те саме, що **ВИПУСКА́ТИ, (-ТЬ)**.

ВИВО́ДИТИСЯ (-СЬ) [в**иво́дитис'а**], [в**иво́дитис']** -иться, (майже в усіх пунктах), *безос.*, *недок.* Змінювати на гірше свої якості, особливості; вироджуватися (про сорт сільськогосподарських рослин).

ВИКО́ПУВАТИ (-ТЬ) [в**икопува́ти**], [в**икопува́т']** -ую, -уєш, (в усіх пунктах), *недок.* Видобувати коренеплоди і бульбоплоди із землі, коли вони дозріли.

ВІ́КОСИТИ (-ТЬ) [в**ікосити**], [в**ікосит']** -оєю (-ошу), -осиш, -осе (-осить), (в усіх пунктах, СМТК), *док.* Скосити все, що росте на якій-небудь ділянці (про зернові культури, траву на корм худобі).

ВИЛЕ́ЖУВАТИСЯ [в**иле́жуватис'а**] -уюся, -уєшся, (140), *недок.* Про стадію формування плодів картоплі: [карто́шка схо́де / росте́ / йде́ ў_кушч / цв'іте́ / віа́жец':а / виле́жуיעц':а / дости́га́йе] (140).

ВИПУСКА́ТИ, (-ТЬ) [в**ипуска́ти**], [в**ипуска́т']** -аю, -аєш, -а (-ає), (майже в усіх пунктах), *недок.* Утворювати при рості колосся, пуп'янки і т. ін.

ВИРИВА́ТИ (-ТЬ)¹ [в**ирива́ти**], [в**ирива́т']** -аю, -аєш, (у всіх пунктах, СМТК), *недок.* Висмикувати, рвучи руками, бур'ян із землі, ґрунту для покращення процесу зростання культивованих рослин, полегшення збирання врожаю.

ВИРИВА́ТИ (-ТЬ)² [в**ирива́ти**], [в**ирива́т']** -аю, -аєш, -а (-ає) (128, 129), *недок.* Те саме, що **ВИКО́ПУВАТИ (-ТЬ)**.

ЗАЖОВТІ́ТИ [з**ажоўт'іти**] -іє, (в усіх обстежених пунктах), *док.* Почати жовтіти; забарвитись у жовтий колір, стати жовтим (про стадію досягання злакових культур та деяких плодів сільськогосподарських рослин).

ЗАЗЕЛЕНІ́ТИ [з**азелен'іти**] -ію, -ієш (в усіх обстежених пунктах), *док.* Стати зеленим, набути зеленого кольору (про стадію досягання злакових культур та плодів сільськогосподарських рослин).

ЗАКА́ТУВАТЬ, -ТИ [з**акатува́т']**, [з**акатува́ти**] -ую, -уєш, (138), *недок.* Обробляти ґрунт котком.

ЗАКА́ЧУВАТЬ, -ТИ [з**акачува́т']**, [з**акачува́ти**] -ую, -уєш, (131), *недок.* Те саме, що **ЗАКА́ТУВАТЬ, -ТИ**.

ЗАСКОРО́ДЯНО [з**аскород'ано**], (МДСЦС(X)), *безос.* Заскороджено.

НАКО́СІТЬ, -ТИ [з**накосі́т']**, [з**накосі́ти**] -ошу, -осиш, -осе (-осить), (в усіх пунктах, СМТК), *док.* Заготовити певну кількість сіна, скосити траву.

Опис дієприкметників і прикметників:

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ [б'ілоцерк'іус'кий] -а, -е. Сорт цукрового буряка, виведений Білоцерківською дослідно-селекційною станцією.

ВІКОСЕНИЙ [вікосениї] -а, -е, (МДСЦС(Х)). Викошений, зрізаний.

ВСПАХАНИЙ [ўспáханиї] -а, -е, (128, 129, 135, 138, (МДСЦС(Х)) Зораний.

ДАЛЕКОСХІДНИЙ [далекосх'ідний] -а, -е. Середньостиглий сорт огірків.

ДАЛЬНЄВОСТÓЧНИЙ [дал'н'евостóчний] -а, -е. Те саме, що **ДАЛЕКОСХІДНИЙ**.

ДОЗРІВШИЙ [дозр'іўшиї] (139) Достиглий колосок зернових культур.

ДОЗРІЛИЙ [дозр'ілий] 1. Який дозрів; доспілий (про плоди) (в усіх обстежених пунктах). 2. Те саме, що **ДОЗРІВШИЙ** (132).

ДОСПІЛИЙ [досп'ілий] 1. Який доспів; стиглий, дозрілий (в усіх обстежених пунктах). 2. Те саме, що **ДОЗРІВШИЙ**.

ЗАКРАСНЕНИЙ [закра́снений] -а, -е, (МДСЦС(Х)) Почервонілий, такий, що починає червоніти (про ступінь достиглості помідорів).

ЗЕЛÉНИЙ [зелéний] -а, -е. (в усіх обстежених пунктах) 1. Недозрілий, недоспілий (про колоски злакових рослини, овочі, фрукти) // **зелéне** (128, 129, 133, 138) – про жито, пшеницю, ячмінь та інші зернові, які стоять незрілими в полі (половіють, досягають). 2. Сорт солодкого або гіркого перцю, плоди якого при дозріванні набувають яскраво вираженого зеленого кольору.

ЗІМНЯ [зімн'а] -ій, -є. Сорт чорної редьки.

ЗИМÓВА [зимóва] -ий, -е. Те саме, що **ЗІМНЯ**.

НАКО́ШЕНИЙ [нако́шениї] -а, -е, (майже в усіх пунктах, СМТК), пас. дієприкм. мин. часу до **НАКОСІТЬ, -ТИ**.

ПОЗЕЛЕНУВА́ТИЙ [позеленува́тий] -а, -е, (СУМБГ Харьк). Зеленуватий, незрілий.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Одним з важливих завдань української мовознавчої науки, передусім діалектології, є дослідження галузевої лексики, зокрема її опис у говірках конкретних історико-етнографічних регіонів. Сільськогосподарська лексика – це надзвичайно цікавий об'єкт вивчення. Вона має певну власне мовну архаїку й динаміку. Крім того, реалії, пов'язані з аграрним виробництвом, а відповідно й назви на їх позначення, були, є і, очевидно, завжди будуть актуальними і надзвичайно важливими для людини, бо сільське господарство забезпечує існування людей як істот біологічних, завдяки йому ми отримуємо готові продукти харчування або ж сировину для їх виготовлення. Отже, сільськогосподарська лексика відображає один із першорядних фрагментів мовної картини світу, вона досить вичерпно й повно відбиває зміни в житті селян на всіх етапах розвитку суспільства, тому цілком заслуговує на лексикографічне опрацювання. Важливість же словників різного типу для становлення та розвитку будь-якої мови є безперечною і безсумнівною, бо такі праці є,

з одного боку, і засобом репрезентації явищ культури певного народу, його побуту, життя, з другого – становлять той надійний інструментарій, що дозволяє зберегти культурну пам'ять народу, нації. Аграрне виробництво – це специфічний спосіб організації та розвитку людства, його життєдіяльності, що отримує вираження в продуктах матеріальної праці, які теж є ознакою культури, її надбанням. На цей момент нами підготовлено поки що чорновий варіант словника, який містить сільськогосподарські найменування майже на всі літери. Невпорядкованими, щоправда, лишилися ще словникові статті, які починаються буквами Р, С, Т, У.

Звичайно, зібраний і опрацьований матеріал не претендує на цілковитий і вичерпний лексикографічний опис відповідної сфери, бо, мабуть, неможливо передбачити й зафіксувати всі можливі словесні форми, що стосуються тієї чи тієї сфери. Тому завжди лишається поле для поглиблення й удосконалення таких праць. Можна, наприклад, із часом доповнити зафіксовані й унесені до реєстру слова розлогими контекстами. Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в укладанні Словника сільськогосподарської лексики Центральної Слобожанщини (Харківщини) або, принаймні, матеріалів до нього.

Список обстежених населених пунктів

1. Лиман Перший Дворічанського р-ну;
2. Чернещина Борівського р-ну;
3. Чернещина Зачепилівського р-ну;
4. Циркуни Харківського р-ну;
5. Грушине Первомайського р-ну;
6. Петропавлівка Куп'янського р-ну;
7. Кутузівка Харківського р-ну;
8. Козача Лопань Дергачівського р-ну;
9. Баранове Валківського р-ну;
10. Пересічне Дергачівського р-ну;
11. Городне Краснокутського р-ну;
12. Бригадирівка Балаклійського р-ну;
13. Барчани Харківського р-ну;
14. Шийківка Борівського р-ну;
15. Смирнівка Лозівського р-ну;
16. Безлюдівка Харківського р-ну;
17. Стариця Вовчанського р-ну;
18. Ходяківка Сумського р-ну Сумської обл.;
19. Гресі Золочівського р-ну;
20. Перемога Харківського р-ну;
21. Зелений Гай Великобурлуцького р-ну;
22. Пархомівка Краснокутського р-ну;
23. Андріївка Балаклійського р-ну;
24. Власівка Кегичівського р-ну;
25. Рогівка Валківського р-ну;
26. Нечволодівка Куп'янського р-ну;
27. Бурбулатове Близнюківського р-ну;
28. Максимівка Богодухівського р-ну;
29. Шовкопляси Дергачівського р-ну;
30. Кутьківка Дворічанського р-ну;
31. Кругляківка Куп'янського р-ну;
32. Верхньоводяне Близнюківського р-ну;
33. Малинівка Чугуївського р-ну;
34. Водяне Близнюківського р-ну;
35. Вільхуватка Нововодолазького р-ну;
36. Новоолександрівка Вовчанського р-ну;
37. Червоноармійське-II Вовчанського р-ну;
38. Новоселівка Новодолазького р-ну;
39. Кисівка Коломацького р-ну;
40. Червоний Шахтар Ізюмського р-ну;
41. Семенівка Дергачівського р-ну;
42. Олексіївка Краснокутського р-ну;
43. Просяне Новодолазького р-ну;
44. Шапківка Куп'янського р-ну;
45. Таранівка Зміївського р-ну;
46. Лиман Зміївського р-ну;
47. Крисине Богодухівського р-ну;
48. Паськівка Вовчанського р-ну;
49. Бабенкове Ізюмського р-ну;
50. Курилівка Куп'янського р-ну;
51. Тимченки Зміївського р-ну;
52. Мурафа Краснокутського р-ну;
53. Вільхуватка Великобурлуцького р-ну;
54. Борщівка

Балаклійського р-ну; 55. Борова Борівського р-ну; 56. Бірки Зміївського р-ну; 57. Братениця Богодухівського р-ну; 58. Вербівка Балаклійського р-ну; 59. Веселе Харківського р-ну; 60. Великі Хутори Шевченківського р-ну; 61. Глушенкове Борівського р-ну; 62. Попівка Красноградського р-ну; 63. Гракове Чугуївського р-ну; 64. Гути Богодухівського р-ну; 65. Дмитрівка Первомайського р-ну; 66. Жовтнєве Сахновщинського р-ну; 67. Жовтнєве Дворічанського р-ну; 68. Задонецьке Зміївського р-ну; 69. Іванівка Барвінківського р-ну; 70. Іллічівка Барвінківського р-ну; 71. Ков'яги Валківського р-ну; 72. Катеринівка Великобурлуцького р-ну; 73. Кам'янка Ізюмського р-ну; 74. Колодязне Дворічанського р-ну; 75. Катеринівка Лозівського р-ну; 76. Лютівка Золочівського р-ну; 77. Манченки Харківського р-ну; 78. Мерефа Харківського р-ну; 79. Наталине Красноградського р-ну; 80. Новий Бурлук Печенізького р-ну; 81. Одноробівка Золочівського р-ну; 82. Пісочин Харківського р-ну; 83. Підлиман Борівського р-ну; 84. Червона Балка Близнюківського р-ну; 85. Алісівка Близнюківського р-ну; 86. Рокитне Нововодолазького р-ну; 87. Сніжків Валківського р-ну; 88. Старий Салтів Вовчанського р-ну; 89. Савинці Балаклійського р-ну; 90. Лозова Кегичівського р-ну; 91. Успенське Балаклійського р-ну; 92. Хрушова Микитівка Богодухівського р-ну; 93. Чепіль Балаклійського р-ну; 94. Чемужівка Зміївського р-ну; 95. Шевченкове Близнюківського р-ну; 96. Лукашівка Близнюківського р-ну; 97. Жовтнєве Барвінківського р-ну; 98. Сахновщина Сахновщинського р-ну; 99. Богуславка Борівського р-ну; 100. Андріївка Кегичівського р-ну; 101. Олександрівка Лозівського р-ну; 102. Революційне Вовчанського р-ну; 103. Різдвянка Лозівського р-ну; 104. Скрипаї Зміївського р-ну; 105. Шипувате Великобурлуцького р-ну; 106. Катеринівка Близнюківського р-ну Харківської обл.; 107. Золочів Золочівського р-ну; 108. Кегичівка Кегичівського р-ну; 109. Леб'яже Чугуївського р-ну; 110. Липчанівка Ізюмського р-ну; 111. Чапаєве Кегичівського р-ну; 112. Черкаська Лозова Дергачівського р-ну; 113. Черкаський Бишкін Зміївського р-ну; 114. Берестове Близнюківського р-ну; 115. Криштопівка Близнюківського р-ну; 116. Миколаївка Чугуївського р-ну; 117. Липці Харківського р-ну; 118. Чугуїв Чугуївського р-ну; 119. Мала Вовча Вовчанського р-ну; 120. Козіївка Краснокутського р-ну; 121. Дегтярка Нововодолазького р-ну; 122. Пристін Куп'янського р-ну; 123. Хорошеве Харківського р-ну; 124. Комунар Харківського р-ну; 125. Єфремівка Первомайського р-ну; 126. Олексіївка Первомайського р-ну; 127. Краснопавлівка Лозівського р-ну; 128. Солоницівка Дергачівського р-ну; 129. Зарічанка Дергачівського р-ну; 130. Сосонівка Нововодолазького р-ну; 131. Першотравнєве Богодухівського р-ну; 132. Мала Комишуваха Ізюмського р-ну; 133. Мирне Краснокутського р-ну; 134. Токарівка Дворічанського р-ну; 135. Шевченкове Шевченківського р-ну; 136. Черемушна Валківського р-ну; 137. Яблунівка Валківського р-ну; 138. Костянтівка Зміївського р-ну; 139. Старий Мерчик Валківського р-ну; 140. Слобідка Краснокутського р-ну; 141. Шестакове Вовчанського р-ну; 142. Красноград Красноградського р-ну; 143. Гороховатка Борівського р-ну; 144. Великий Бурлук Великобурлуцького р-ну; 145. Красне Кегичівського р-ну; 146. Радківські Піски Борівського р-ну; 147. Чернещина Краснокутського р-ну; 148. Костянтинівка Краснокутського р-ну; 149. Лебедівка Сахновщинського р-ну; 150. Матвіївка Богодухівського р-ну; 151. Мала Рогозянка Золочівського р-ну; 152. Деригівка Новодолазького

р-ну Харківської обл.; 153. Михайлівка Краснокутського р-ну; 154. Коломак Коломацького р-ну; 155. Караван Харківського р-ну; 156. Новомиколаївка Шевченківського р-ну; 157. Кулиничі Харківського р-ну; 158. Писарівка Золочівського р-ну; 159. Вовчанські Хутори Вовчанського р-ну; 160. Іванівка Вовчанського р-ну; 161. Ковалівка Краснокутського р-ну; 162. Колісники Зміївського р-ну; 163. Вільне Балаклійського р-ну; 164. Краснокутськ Краснокутського р-ну; 165. Безм'ятежне Шевченківського р-ну; 166. Комісарове Великобурлуцького р-ну; 167. Шелудьківка Зміївського р-ну; 168. Губарівка Богодухівського р-ну; 169. Новоолександрівка Сахновщинського р-ну; 170. Нова Іванівка Лозівського р-ну; 171. Шляхове Коломацького р-ну; 172. Федорівка Великобурлуцького р-ну; 173. Печеніги Печенізького р-ну; 174. Мечбилове Барвінківського р-ну; 175. Червоноармійське Зачепилівського р-ну; 176. Нововербівка Красноградського р-ну; 177. Артемівка Печенізького р-ну; 178. Касянівка Сахновщинського р-ну; 179. Веселе Первомайського р-ну; 180. Рогозянка Великобурлуцького р-ну; 181. Мірошниківка Коломацького р-ну; 182. Устимівка Зачепилівського р-ну; 183. Мартове Печенізького р-ну; 184. Малі Кринки Шевченківського р-ну; 185. Олександрівка Золочівського р-ну.

Література

- Асаула, М. (2011). *Словник дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Х.: ХІФТ, 212 с.
- Астаф'єва, М. М. & Воронич, Г. В. (2014). *Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4 кн. Кн. 1: А – Ж*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 516 с.
- Грабченко, А. І., Федорович, В. О., Гаращенко, Я. М. *Методи наукових досліджень : навч. посіб.* Х.: НТУ „ХПІ”, 142 с.
- Дуда, І. (2011). *Лемківський словник*. Тернопіль : Астон, 374 с.
- Матіїв, М. Д. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. К.; Сімферополь: Ната, 602 с.
- Полюга, Л. (2003). Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності. *Вісн. Львів. ун-ту*. Вип. 23. С. 144 – 152.
- Сагаровський, А. А. (2015). *Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 228 с.
- Словник української мови: у 20 т. (Т. 1 – 10). К.: Наук. думка; Укр. мов.-інформ. фонд НАН України, 2010 – 2019.
- Турчин, Є. Д. (2011). *Словник села Тилич на Лемківщині*. Л. : Укр. акад. друкарства, 384 с.
- Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон*. Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 668 с.
- Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., Дидик-Меуш, Г. (2015). *Лексикон львівський: поважно і на жарт / вид. 3-є, доп. і випр. Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 852 с.*

Шкрумеляк, М. С. (2016). *Тлумачний словник-довідник гуцульських говірок*. Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 176 с.

Джерела та їхні умовні скорочення

- МДСЦС(Х) – Сагаровський, А. А. Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Вип. 1. А – Об'ясняється (2011). Х. : ОВВ НМЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 296 с.; Вип. 2. Оварійка – Ящурячий (2013). Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 312 с.
- СМТК – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: у 3 т. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх (Т. 1 – 3). Х. : ХДУ, 1978 – 1979.
- СУМБГ – Словарь української мови: в 4 т. / за ред. Б. Грінченка (Т. 1 – 4). К., 1907 – 1909.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2020 р.

Прийнято до друку 01.08.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Волошинова М. О.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

**ГОВІРКОВІ СЛОВА В РОМАНІ-БАЛАДІ М. НЕСТЕРЧУКА
„БЛАКИТНА САРНА”. ІІІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-71-78

Григорій Аркушин,

*доктор філологічних наук, професор
кафедри історії та культури української мови
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>*

У статті проаналізовано вживання говіркових слів у романі-баладі „Блакитна сарна” М. Нестерчука, уродженця Волинської області. Докладний аналіз мікротопонімів та антропонімів переконує, що художнє нетихе село Затишся – це сучасне Сильно Ківерцівського району Волинської області.

У творі лексика місцевої говірки схарактеризована за таким планом: діалектизми, які перейшли до пасивного запасу мовців; місцеві широковживані слова; говіркова синонімія. При порівнянні з місцевою говіркою виявлено, яким насамперед діалектним рисам письменник надав перевагу. Підкреслено, що автор уміло пояснює значення діалектизмів.

Установлено, що письменник не сліпо копіює говірку, а проводить виважений відбір найбільш поширених місцевих слів.

Автор доводить, що зміни в лексичному складі говірки пов’язані з позалінгвістичними чинниками (змінами в способах господарювання, зникненням названих у романі реалій) і власне-лінгвістичними, зокрема із заміною старих назв, переважно іншомовного походження, новими. Проте чимало лексико-семантичних груп демонструють статику, зокрема це стосується: назв рис людини й родинних зв’язків, найменувань страв і напоїв, хатніх меблів, кухонного начиння, анатомічних назв, номенів на позначення одягу, споруд і різних пристосувань тощо.

Майстерне вживання й тлумачення говіркових слів не тільки „рятує” їх від забуття, але й збагачує загальнонародну мову, адже стиль художньої літератури має здатність надовго затримувати й навіть активізувати позалітературні мовні елементи. І якщо фонетичні чи граматичні діалектизми вже не можуть уплинути на літературні норми, то лексичні, навпаки, постійно поповнюють лексичний склад літературної мови, збагачуючи її народними перлинами.

Ключові слова: місцеві слова, діалектизми, західнополіський і середньополіський говори, лексичні діалектизми, говіркова синонімія.

In this article, the usage of dialectal words in the ballad novel „Blakytna Sarna” („The Blue Chamois”) by M. Nesterchuk, a native of Volyn oblast, has been analyzed. The detailed analysis of the microtoponyms and anthroponyms proves that fictional tumultuous Zatyshshia village is modern Sylno village (Kivertsi raion, Volyn oblast).

In the novel, the vocabulary of the local patois is characterized according to the following plan: dialecticisms that have become the passive vocabulary of the speakers; widely used dialectal words; dialectal synonymy. By comparison with the local patois, it has been identified which dialectal features the writer preferred. It has also been emphasized that the writer accurately explains the meaning of dialecticisms.

It has been demonstrated that the writer does not blindly copy the patois, but makes a careful selection of the most common dialectal words.

Key words: dialectal words, dialecticisms, Western and Middle Polissian dialects, lexical dialecticisms, dialectal synonymy.

Вступ. Як відомо, кожна говірка має багато різновидів говіркових слів, але переважають у ній, зазвичай, фонетичні діалектизми. Крім цього, говіркові особливості фонетики впливають також на функціонування словотвірних, морфологічних і лексичних діалектизмів. Це так у природній говірці. Але в художніх творах кількість представлених діалектизмів, зрозуміло, може відрізнятися від їхньої фактичної кількості в говірці, – усе залежить від волі автора. Оскільки тепер у нашому суспільстві більш лояльне ставлення до діалектизмів, то й письменники почали їх використовувати ширше, ніж це було в минулому столітті. Якщо давніше у творах волинських письменників переважали здебільшого лексичні діалектизми – див.: (Аркушин, 2018), то тепер сучасні майстри слова використовують усі різновиди, напр., романи В. Лиса про жителів західнополіського села Загорени – „Століття Якова”, „Соло для Соломії”, „Діва Млинища”. Такі твори з використанням діалектизмів стають популярними серед читачів, насамперед представників середнього і старшого покоління, тому в пресі знаходимо про них схвальні відгуки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На твори волинських письменників першими відгукуються місцеві дослідники, напр., мову романів В. Лиса всебічно схарактеризували А. Яворський, І. Левчук, Г. Аркушин, О. Нестерчук, І. Дружук та ін.

Методи дослідження. Докладний аналіз мікротопонімів та антропонімів нетихого села Затишшя, зображеного М. Несторчуком, переконує, що автор зобразив конкретний населений пункт Волинської області. Отже, мету статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати вживання говіркових слів у романі-баладі „Блакитна сарна” М. Нестерчука, уродженця Волинської області, який репрезентував говірку кінця 30-х – початку 40-х років ХХ століття сучасного села Сильно Ківерцівського району Волинської області, виявити напрями

динаміки лексичного складу в цій мовній спільноті. У статті використано описовий та зіставний методи дослідження.

Виклад основного змісту. Нещодавно видрукований роман-балада „Блакитна сарна” (Нестерчук, 2019) уродженця Волинської області Мирона Матвійовича Нестерчука був писаний з перервами понад тридцять років. У творі зображено події 1939 – 1944 років у поліському нетихому селі Затишші та в навколишніх населених пунктах. Отож, з того часу минуло понад сімдесят років, коли в наших краях влада швидко мінялася: польську адміністрацію змінювала радянська, а потім німецька, після якої знову радянська... За ці сім десятків років відбулися значні зміни і в лексичному складі говірки: насаджувалися слова, що характеризували риторичку кожної нової влади, деякі неологізми, так і не ставши загальноновживаними, опинилися серед пасивної лексики, а частина була замінена іншими – відповідно до вимог кожної влади. Але говірка залишалася й надалі українською, основна група загальноновживаних діалектизмів, їхнє ядро, і донині побутує в мовленні місцевого населення. Зауважимо, що під неспокійним художнім Затишшям автор відтворив своє рідне Сильно Ківерцівського району Волинської області, про що свідчать описані мікротопоніми та антропоніми (пор., напр., ці власні назви з тими, що зафіксовані у виданні „Силенька гуторка: топоніміка, люди, мова” (Аркушин, 1994, с. 14 – 59), за цим же виданням (Аркушин, 1994, с. 60 – 160) та за „Словником західнополіських говірок” (Аркушин, 2016) можна встановити зміни, що відбулися і в силеньській лексиці.

Таке порівняння діалектизмів, ужитих у романі, із сучасним мовленням силенців свідчить, що за сім десятиліть у пасивний фонд перейшло багато лексем, причиною чого стали такі чинники:

- повна відсутність названих у романі реалій: *балагула* ‘віз із накриттям від сонця і дощу’, *гонучник* ‘збирач ганчір’я’, *лахмітник* ‘т.с.’, *піл* (*на полу спати*) ‘настил з дощок біля печі для спання’, *кавалерка* ‘молодіжна забава’, *кимбалка* ‘дерев’яний обруч, обтягнутий полотном, за допомогою якого молодіці укладали волосся’, *кулик* ‘снопок прямої соломи, підготовлений для покриття даху’, *ласиці* ‘візерунки від морозу на шибках (таких холодних зим уже не буває)’, *ожог* ‘палиця для перегортання жару в печі’, *старці* ‘жебраки, які ходили від хати до хати під час Великого посту’, *шарварок* ‘колективна робота селян, напр., для ремонту доріг’; пор. ще: *ревкомівці* *драні*, „*дивовижний чортячий танець – кур’ян*”, „*Якось у селі з’явилися цигани. Не плащові, що напускають людям туману й видурюють гроші, а шатрові – ковалі й музики*” (такого розрізнення вже не засвідчено);

- заміна старих назв, переважно іншомовного походження, новими: *гайовий* > лісник, *гаївка* ‘будиночок гайових у лісі’, *гміна* ‘адміністративно-територіальна одиниця „за Польщі”, *уповноважений* > уповноважений, *дикта* > фанера, *кватирка* > пляшка (місткістю 250 г; рос. чекушка), *крючечок* ‘пляшка місткістю 125 г’, *люфа* (*пістоleta*) >

дуло, ствол, *майтки* > труси, *станік* > ліфчик, *мутерка* > гайка, *спренджина* < пружина, *марець* > березень, *тартак* > пилорама та ін., а у зв'язку з переходом на метричні міри зайвими виявилися лексеми *верства* – 1,06 км, *сажень* – 2,134 м, *цаль* – 2,54 см (*цвяхи п'ятицальові*), міра площі *десятина* – 1,09 га, міра ваги *пуд* – 16,4 кг;

• зміни в господарюванні: „до кіс [ладнали] *грабки й каблуки*”, „*паровик обкопали навкруги землю, топку обклали піском*”, *трилювали* ‘втягали з лісу зрізані дерева парою коней’.

Інші діалектизми збереглися в говірці і їх постійно використовують у своєму мовленні сучасні жителі села. Виділяємо такі лексико-тематичні групи:

• людина та її риси та родинні зв'язки: *стринешний* ‘двоюрідний’ < *стрий* ‘дядько’ (ця твірна основа в говірці відсутня), *хресна* ‘жінка, яка брала участь у хрещенні новонародженого’, *швагро*, *дівер*, *братиха*, *бульбаи* ‘воїн повстанчої армії Тараса Бульби’, *колюх* ‘різник свиней’, *знимкарі* ‘фотографи’, *гицель*, *бзік* (з *бзіком* чоловік) ‘роздратування, нервування’, *вibriки* ‘вчинки, які важко піддаються поясненню’ та ін.;

• назви страв та напоїв: *палюнка* (хліба), *холодна юшка з грибами* ‘обов'язкова страва на Різдвяну вечерю’, *різник* ‘шматок сала’, *олива* ‘олія’; пор. різновиди самогону: *сивуха*, *житнівка*, *бурячанка*, *малясівка*;

• назви хатніх меблів, кухонного начиння та ін.: *баняк* ‘чугунний горщик’, *бутлик* ‘велика пляшка (2 – 5 л)’, *кілішок* ‘чарочка’, *пательня* ‘сковорода’, *пуделечко* ‘маленька коробочка, напр. для голок’, *макатка* ‘прямокутна вишивка, яку чіпляли на стіну навскіс без рамки’;

• анатомічні назви, медицина та ін.: *чоловічок* (*очі без чоловічків*) ‘зіниця’, *бебехи* ‘внутрішні органи’, *легкі* ‘легені’, *ядуха* ‘астма’, *бігунка* ‘розлад шлунка’;

• назви одягу: *вельон* ‘фата весільної молодої’, *маринарка* ‘чоловічий піджак’;

• знаряддя праці та ін.: *заступ* ‘лопата для копання грядки’, *кульбака* ‘ціпок’, *рабрина* ‘драбина’, *рубель* ‘жердина, за допомогою якої ув'язують сіно на возі’, *стрельба* ‘рушниця’, *хура* ‘віз’, *соховили* ‘вила для сіна і гною’, *люстро* ‘дзеркало’; пор. знаряддя косаря: *мантачка*, *бабка*, *коса шестиручка і дев'ятиручка*;

• споруди та різні пристосування: *брок* ‘оборіг для складання сіна’, *вишки* ‘горище у хліві’, *гора* ‘горище у хаті’, *нужник* ‘сільський туалет’, *ровер*, „*гадюшник*” ‘горілчаний магазин’, *підкліт* ‘утеплена комора, побудована окремо від хати’, *капіж* ‘нижній кінець стріхи, з якого скапує дощова вода’; пор. „*Цвяхи були дерев'яні тільки. По-книжному сказати б нагелі, а по-простому – чопи*”;

• назви звірів та птахів: *дзік* ‘дикий кабан’, *бусел* ‘лелека’; пор.: „*собаки тічкою ходили за сукою*”;

• назви рослин: *корчі* ‘кущі’, *рум'янок* ‘ромашка лікарська’, *козодра* ‘анемона’, *христосник* ‘звіробій’, *болиголов*, *сухарики* ‘безсмертники’;

• апелювативні географічні терміни: *поплав* ‘низьке заболочене місце’, *залавки* ‘віддалені городи’;

• різні обрядодії та повір’я: *заклащина* ‘початок будівництва хати’, *жалобна вечеря* || *жалобний хліб* ‘поминальна їжа після поховання померлого’, *могилки* ‘кладовище’, *вроки* ‘наслання поглядом хвороби на кого-небудь’, *гимпет* ‘могутня, але незрима сила; раптовий порив’;

• назви свят: *Святий вечір*, *Водосвяття* ‘Водохреще’, *Вербниця*, *Страсть*, *Трійця*, *Пречиста*, *Різдво Пресвятої Богородиці*.

Ось як письменник перерахував найменування приготовлених святкових страв, подавши кожну з абзацу: „*Дванадцять страв має бути на кожному столі, бо ж Святий Вечір. Дванадцять страв наварено, напечено, нарихтовано в Швайковських. „Що Бог послав”*”:

Пироги з маком.

Пироги з яблуками.

Пироги з квасолею.

Холодна юшка з грибами.

Вар з садовини всякої.

Пампушки з часником.

Гриби з оселедцем.

Капуста з оливою прованською.

Горох на пательні печений.

Горіхи волоські полуцені.

Риба з ставів Радзивілових.

Кутя з медом і маком”. Серед цього розмаїття трапляються діалектизми, не вживані в сучасній силеській говірці і, мабуть, ніколи їх не було в лексичному складі, пор: *бамбетель* ‘лава зі спинкою’, сполучник підрядності *жеб* (*жеб книжки читати*), *жеби* (*прийшов <...>, жеби їм державу дати*).

Наведені вище приклади – це переважно іменники, хоч у романі говіркові слова представлені різними частинами мови, напр.:

прикметники: *вредний* ‘той, що робить шкоду’, *замурзаний* ‘брудний’, *файний*, *снядий* (*щур снядий, або смаглявий*), *лишний* ‘зайвий’ та ін.;

дієслова: *вчверити* ‘зробити щось несподіване і дивне’, *лигнути* ‘випити’, *нарихтувати* ‘наготувати, підготувати’, *тиндати* ‘ходити без мети’, *виганджувати* ‘висварювати’, *хаяти* ‘лаяти’; пор. *добритися* ‘коли все у житті добре’ та ін.;

прислівникова лексика: *хай-но* ‘потім, згодом’, *нарошне*, *притьмом* ‘постійно’, *вельми*, *крепко* ‘дуже, надзвичайно’ (*винні ми крепко, шумите вельми крепко, холодно вельми крепко*), *кепсько*, *справно* (*пошта ... мусить справно працювати*) ‘чітко, дотримуючись графіку’, *геть чисто* (*ти геть чисто здурів*), *мусово* та ін.;

службові частини мови: *к лихий матері*, *кружка клуба*, *но* ‘але’, *кеб* ‘якби’, *оно* || *ано* ‘лише, тільки’, *най* ‘хай’ та ін.

Для діалектної лексики характерно, що в живому мовленні вона часто вжита в переносному значенні, що й простежуємо у творі: „*Василь* „**напомпував**”, як він казав, *Гриня* й **тепленського** відводив з коперативи додому”, **закропити душу** *грамулькою-другою* ‘випити хоч трішки горілки’, *кватирка* „**сльози**” ‘невелика пляшечка горілки’, **нажлуктився** ‘випив забагато спиртного’, „я при них **начальником** при конях”, „*корівчина* <...> **привела телятко**” ‘отелилася’, **на віру** відпускати ‘продавати у борг’, **кинулися** в лісі *гриби* ‘з’явилися’, **голий бориц** з *грибами* ‘без м’яса та картоплі’, **надоїсти** ‘обриднути’ та ін.

І якщо значна частина полонізмів відійшла в пасивний фонд лексики (*повшехна школа, кавалерка, майонток, майтки* ‘трусі’, *іміна, спренджини, як Бога кохам!, пся маць!, пся крев, до дзябла* та ін.), то росієзми, навпаки, ще активно вживані (*вопше, понаравився, щитай* (пропав, щитай, день), *пошти* ‘майже’, *врем’я, при любій владі, государственний, участковий, прикази, вредительство, не сображае, бумашка, букашка* (пор.: *Без бумажки ты букашка, а с бумашкой человек*), *каншино* та ін.), бо їхнє запозичення припадало на різний часовий період і нині підтримується телебаченням (навіть українським!), радіо, школою, „слугами народу” і т.д.

Щодо говіркових синонімів, то, на нашу думку, варто відрізнити синоніми однієї говірки від тих слів, що стають синонімічними лише в межах одного або кількох діалектів. Серед власне силенських синонімів переважають абсолютні: **підбухторити** – **настрополити** ‘намовляти кого-небудь проти когось чи чогось’; „*Бамбула*”, – *сміються з нього одні*. „*М’яло*”, – *повторюють інші*”; „...*сороміцьке бажання задерти спідницю, вхопити рукою за оте, що чоловіки в Затишші та сусідніх селах називають* – залежно від обставин – **долинкою, лисичкою, кицькою чи волосянкою**”.

Приклади контекстуальних синонімів: „*народ у Затишші тихий, смирний*”; „*дванадцять страв наварено, напечено, нарихтовано*”; значення ‘випити горілки’ передано лексемами: **закропити душу, напомпувати, побалювати, нажлуктитися**; для позначення загибелі, смерті використано лексеми **капець, звіздец** (евфемізм).

У романі вжиті слова, що стають синонімічними тільки в межах кількох говірок чи діалектів: „...*курочок, яких тут більше називають ціпуруньками*”; „*Така в них споконвічна робота* – в **буслів, бузьків, бусенів, гайстрів, черногузів, лелек** – жити біля людей і творити маленькі дива, без яких найбільші багатства світу нічого не варті”; „...там **христоснику** багато росте. Його ще звать **звіробій-травою, або святоянським зіллям, або кривавником**”.

І знову ж таке оригінальне перерахування різноговіркових синонімів як одна з ознак письменницького стилю: „*Легенький вітер колихав маленькі голівки безсмертників. Срібні листочки їх не в’януть ніколи. Скільки їх там!*”

Жовтий цмин...
 Горлянка...
 Котячі лапки...
 Жовті кошики...
 Золотосонячник...
 Сухоцвіт...
 Сухарики...
 Польові овечки...
 Нечуй-вітер...
 Мороз-трава.

Що не село, то й назва нова, а то все – безсмертники”.

Не можна уявити говірку, у складі якої не було б непристойних (з погляду літературної мови) слів та вульгаризмів. Використовуючи їх, автор досить часто вживав крапкування: *пішов голку купувати, курці с... зашивати; да пішли ви к ...; блищать, як ... люстро. Хотів сказати – як собачі ...; і порівняйте без крапкування – чоботи хромові блищать, як собачі яйця*. В інших випадках автор вдається до евфемізмів: *я їх десь маю; мені ваша гуторка десь; поцілувати її в те місце, звідки ноги ростуть; „наклав у напівопущені штани”;* *мать-перемать; звідсең нам скоро, вибачай за грубе слово; мені тую розперли, що не мона сісти; хай трохи посидить вдома, поки женячка в його виросте; третя нога всихається; нічого з Мариною не мав до весілля; вона з Швайкою зляганіє мала; нивку її щоночі ореш*.

Г. Козачук справедливо зауважує: „Введення діалектних форм у художнє мовлення – один із показників культури авторського письма. Вдале поєднання книжно-літературного і розмовно-територіального мовлення свідчить про високу культуру художнього стилю, про вміння автора користуватися всіма багатствами нашої мови” (Козачук, 1971, с. 56). І ще одне: використовуючи лексичні діалектизми, письменник повинен уміло витлумачити їхні значення, щоб читачі правильно сприйняли описані події та зрозуміли сюжет, не бігаючи в пошуках потрібних говіркових словників. Письменник М. Нестерчук це робить за допомогою:

- пояснень унизу сторінки (на чотирьохстах сторінках таке трапляється лише двічі): „*Їж, бідо мала, бо як візьму **ожого***, да як дам тобі по срачині!..*” (У примітці: **Палиця, звичайно, з обвугленим кінцем, якою перегортали жар у печі*); „*Коли хлопчик не слухався бабу, вона казала: „Зараз **брикну*** і не встану*”. (У примітці: **Впаду і зомлію*);

- короткого пояснення в самому тексті: „*Загубив **бабку**, коваделко таке, на чім має косу клепати?*”; „*Цвяхи були дерев’яні тільки. По-книжному сказати б **нагелі**, а по-простому – **чопи***”; „*пушечка така була, пуделечко*”; „*двизька, мотора значить*”; „*то пахне **багно** – багульник болотяний*”; „*фігура – хрест, увінчаний злинялими рушниками*” || „*на роздоріжжі **хвігура**, хрест значить*”; „*сільський*

різник, по-тутешньому колюх"; „старий на порозі з „*дідом*” – *снопом вівсьяним*” ‘*різдвяний дідух*’;

• добору синонімічних слів або літературних відповідників: *деркачем-віником; щур снядий, або смаглявий*.

Висновки. Безперечно, майстерне вживання і тлумачення говіркових слів не тільки „рятує” їх від забуття, але й збагачує загальнонародну мову, адже, на думку Г. Козачук, „стиль художньої літератури має здатність надовго затримувати і навіть активізувати в собі позалітературні мовні елементи, використовувати зі стилістичною метою ті мовні явища, що згодом можуть стати літературною нормою” (Козачук, 1971, с. 52). І якщо фонетичні чи граматичні діалектизми вже не можуть уплинути на літературні норми, то лексичні, навпаки, постійно поповнюють лексичний склад літературної мови, збагачуючи її народними перлинами.

Література

- Аркушин, Г. (1994). *Силенська гуторка: топоніміка, люди, мова*. Мельбурн: Спадщина, 190 с.
- Аркушин, Г. (2016). *Словник західнополіських говірок*. Луцьк, XXIV + 648 с.
- Аркушин, Г. (2018). *Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі*. Луцьк, 268 с.
- Козачук, Г. (1971). Діалектизми в сучасній прозі. *Рідне слово*. Вип. 5 С. 52 – 56.
- Нестерчук, М. (2019). *Блакитна сарна*. Л. : Каменярь, 400 с.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2020 р.

Прийнято до друку 30.06.2020 р.

Рецензент – д-р філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

ФРАЗЕМІКА ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ МИКОЛИ РУДЕНКА

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-79-92

Ірина Глуховцева,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри української філології та журналістики

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3265-4733>

У статті подано загальну характеристику фраземікону М. Руденка, використаного в поезіях митця, з'ясовано його функцію та прагматичні наміри автора. Предметом розгляду стали поетичні твори, поміщені в збірку Миколи Руденка „Поезії”. У дослідженні запроваджено описовий метод вивчення мовних явищ з його процедурами семантико-стилістичного й контекстуально-інтерпретаційного аналізу.

Фраземи, використані в поетичних творах М. Руденка, доповнюють і уточнюють метафорично висловлену думку. Не випадково провідна роль у поетичних текстах митця належить образно-виражальним фразеологізмам, до складу яких найчастіше входять метафоричні одиниці. У поемах письменник відкриває більші можливості для реалізації своїх творчих задумів. Тому, окрім названих стійких сполучень слів, автор використовує сталі порівняння, фраземи-евфемізми, гіперболи. Тематичне групування поетичних творів дозволяє виділити стійкі сполучення слів, використані майстром слова для змалювання образу автора, його опонента. Тому можемо говорити про фразеологічний портрет українського народу в поезіях М. Руденка, рідного краю, а також ліричного героя та його опонента. З допомогою фразем митець образно відтворює ставлення різних груп населення до мови, визначає місце рідної мови в житті українського народу.

Удаючись до різних способів стилістичного використання та контекстуального перетворення фразеологічних одиниць (створення значеннєвих опозицій, уживання антонімічного протиставлення, змістове оновлення), поет нерідко модифікує їх з метою надати висловлюванню певної конотації, підсилити експресивність фраземи, оновити її значеннєві відтінки. Цьому служать прийоми розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, перестановка компонентів, уведення фраземи в новий контекст, лексична заміна одного компонента іншим. Використовуючи образ, який став основою загальноновживаного фразеологізму, автор нерідко й сам утворює стійке сполучення слів.

Ключові слова: фраземікон, фраземіка, фразеологічна одиниця, фразема, образно-виражальні фразеологізми.

The article presents a general description of the phrasemicon of M. Rudenko, used in the poetry of the artist, clarifies its function and pragmatic intentions of the author. The subject of consideration were the

poetic works of the artist, placed in the collection of Mykola Rudenko „Poetry” (Kyiv, 1991). The research introduces a descriptive method of studying linguistic phenomena with its procedures of semantic-stylistic and contextual-interpretive analysis.

Phrases used in the poetic works of M. Rudenko complement and clarify the metaphorically expressed idea. It is no coincidence that the leading role in the poetic texts of the artist belongs to the figurative and expressive phraseology, which often includes metaphorical units. In his poems, the writer opens up greater opportunities for the realization of his creative ideas. Therefore, in addition to these stable combinations of words, the author uses constant comparisons, euphemisms, hyperboles. The thematic grouping of poetic works allows us to identify stable combinations of words used by the master of the word to depict the image of the author, his opponent. Therefore, we can talk about the phraseological portrait of the Ukrainian people in the poetry of M. Rudenko, his native land, as well as the lyrical hero and his opponent. With the help of phrases the poet figuratively reproduces the attitude of different groups of the population to the language, determines the place of the native language in the life of the Ukrainian people.

Using various ways of stylistic use and contextual transformation of phraseological units (creation of semantic oppositions, use of antonymous opposition, semantic renewal), the poet often modifies them in order to give the expression a certain connotation, strengthen the expressiveness of the phrase, update its semantic nuances. This is served by the methods of expanding the component composition of a stable combination of words, permutation of components, introduction of a phrase into a new context, lexical replacement of one component by another. Using the image, which became the basis of common phraseology, the author often forms a stable combination of words.

Key words: phrasemicon, phrasemics, phraseological unit, phrase, figurative-expressive phraseologisms.

Вступ. Микола Руденко – пристрасний патріот, невтомний шукач істини, майстер образного слова, поет, прозаїк, дослідник, творець формули „енергія прогресу” – „став героєм уже незалежної України у 2000 році” (Неживий, 2016, с. 77), хоч творчість свою розпочав ще 1947 року, коли вийшла його перша поетична збірка „З походу”. Згодом з’являються його книги „Незбориме плем’я”, „Ленінградці” (1948), „Поезії” (1949), „Мужність”, „Світло глибини” (1952), „Переклик друзів” (1954). Кращі вірші 60 – 70-х років минулого століття ввійшли до книги „Поезії”, що побачила світ 1991 року. Уже в ті далекі від сьогодення роки „у його поезії виразно простежується на противагу офіційно диктованій зовсім інша система соціально-етичних координат і моральних цінностей. Досить згадати триптих „Мати”, чимось ледь уловимим суголосний Симоненковій „Думі про щастя”, де також із полемічною гостротою ставиться питання про вищі цінності нашого життя, про

зацькованість простої людини, загнаної в ярмо тяжкої праці, на якій і тримаються статки не її, а багатьох інших – благополучних, охочих до повчань, щедрих на демагогічні словеса – індивідів нашого суспільства” (Слабошпицький, 1991). „Маючи вільний доступ до різних прошарків української суспільності, – пише Ігор Качуровський, – пройшовши шлях від Донбасу, через Москву, через Другу світову війну, опинившись серед упревілегійованої бюрократії сучасної України, Микола Руденко знав, що нуртує в нутрі народу, чим живе і дихає, чим радіє і що йому болить” (Качуровський, 1982, с. 7).

Поезія М. Руденка актуальна й сьогодні, хоч її творцеві незабаром виповниться сто років, а самі вірші написані кілька десятків років тому. Зосереджуючи увагу на гострих соціальних, побутових, політичних, моральних, особистісних питаннях, автор дискутує з потенційним читачем, пересічним громадянином своєї країни, поетом, політиком. Мова поезій митця багата на різні стилістичні фігури, але центральне місце у віршах М. Руденка посідає метафора, художня деталь, засобами якої передано переживання ліричного героя. У мовній тканині поетичного тексту важливе місце належить фразеологізмам, якими доповнено, поглиблено чи виокремлено метафору. Тому вивчення функції фразеологізмів у поезіях М. Руденка має важливе значення, адже мовотворчість українських поетів завжди була в полі зору науковців.

Мета статті – подати загальну характеристику фраземікону М. Руденка, використаного в поезіях митця, з’ясувати його функцію та прагматичні наміри автора. Предметом розгляду стали поетичні твори Миколи Руденка, поміщені в збірку „Поезії” (Київ, 1991). У дослідженні запроваджуємо *описовий метод* вивчення мовних явищ з його *процедурами семантико-стилістичного й контекстуально-інтерпретаційного аналізу*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фраземіка поетичного тексту була предметом вивчення таких дослідників, як Н. Бобух (Бобух, 1992), Н. Венжинович (Т. Шевченко (Венжинович, 2018)), С. Єрмоленко, А. Мойсієнка, Л. Гнатюк (Т. Шевченко (Єрмоленко, Мойсієнка, Гнатюк, 2013)), В. Калашника (українська радянська поезія (Калашник, 1992)), Ю. Маркітантова (І. Римарук, П. Гірник (Маркітантов, 2012)), В. Півня (С. Гординський (Півень, 2005)), А. Супрун (М. Рильський (Супрун, 1999)), О. Тележкіної (Д. Павличко (Тележкіна, 2011)), Л. Чернявської (О. Ольжич (Чернявська, 2000)), О. Цвіркун, Т. Слободинської (Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, Д. Павличко (Цвіркун, Слободинська, 2008)).

В. Калашник, виділяючи поетичні фразеологізми у творах українських поетів радянської доби, аналізує такі основні їхні групи: образно-символічні та перифрастичні вирази, метафоричні та епітетні структури, афористичні вислови (Калашник, 1992). Аналізуючи власне фразеологію, уживану в поезіях М. Рильського, А. Супрун зазначає, що творча манера поета виявляється „в індивідуальних способах

стилістичного використання і контекстуального перетворення фразеологічних одиниць, які зазнають у його текстах різноманітних оказіональних трансформацій...” (Супрун, 1999, с. 15). Дослідниця мови поезій Д. Павличка О. Тележкіна стверджує, що фразеологічні одиниці, ужиті у творах цього митця слова „з метою художнього відтворення явищ, подій, осіб, виступають не лише як образно-виражальні одиниці в межах художнього твору, але й розширюють діапазон свого функціонування і можуть вільно сприйматися поза текстом-джерелом, оскільки мають узагальнюючий характер і можуть використовуватися усіма носіями мови” (Тележкіна, 2011, с. 73). Умілому використанню фраземіки у творах Т. Шевченка, на думку Н. Венжинович, сприяє універсальна природа геніальних текстів, „що становлять джерело вивчення структурних та етнокультурних ознак української літературної мови в її часовому та просторовому вимірі” (Венжинович, 2018, с. 267). В. Півень наголошує, що С. Гординський „творчо використовує широкий спектр порівняльних конструкцій за формою, розміром, запахом, відчуттям, якістю, властивістю тощо, виявляючи при цьому індивідуальний підхід до підбору лексичних і синтаксичних мовних засобів”, автор уживає також перифрази, з допомогою яких „прикмети певних предметів і явищ дійсності виражаються не прямо, а через поетичний і художньо-образний опис”, що свідчить про майстерне творення саме таких своєрідних тропів” (Півень, 2005). Отже, в українських поетичних текстах функціують загальномовні фразеологізми, що нерідко стають основою мовотворчості письменника, проте талановитий майстер слова може збагачувати національну літературну мову оказіональними, індивідуально-авторськими елементами, що формує його поетичну фразеологію. Трансформація узусних стійких сполучень слів – „це оригінальний спосіб уплетення фразеологізмів у мовну канву поетичного тексту, що передбачає, крім оновлення внутрішньої форми вислову, художньо-естетичну мету” (Цвіркун, Слободинська, 2008).

Виклад основного змісту. Миколу Руденка називають майстром поезії суспільно-політичної тематики, оскільки предметом розгляду його творів завжди стає якась актуальна тема. Це питання, пов’язані з осмисленням глобальних проблем існування людини у Всесвіті, екології природного середовища, шукання талановитої особистості, труднощі, що випали на долю простої сільської жінки, почуття політичного в’язня, який відбуває покарання разом із зрадниками, тими, що прислужували фашизму. У багатьох поезіях порушене питання ролі мови в житті суспільства, відчуження багатьох жителів України від рідного слова. Поета турбує доля України і українського народу.

Скажімо, вірш-триптих „Мати” – „не тільки монументальна фреска, на якій виразними емоційними кольорами відтворено людину, що тримає у своїх натруджених руках увесь світ, а й водночас – своєрідний розтин нашого суспільства з його аж вельми оригінальним розподілом праці,

де біля підніжжя піраміди стоїть виснажена експлуатацією селянська мати, а на її вершині – ідеологічні пастирі й новочасні урядники” (Слабошпицький, 1991). Поет сміливо добирає низку деталей, які передають умови праці сільської жінки (*Клумаки випадають з натруджених рук. // Хто піддасть їх на плечі у вирі людському? // Ти босоніж торкаєш розпечений брук, // Так ти ходиш в віках по вугіллі жаркому* (МР, П: Мати, Триптих)). Смуток матері за дітьми вилився метафорою (*За ворота виходять дебелі сини*), умови непосильної праці постали кількома штрихами (*А годуються люди з твоєї лопати; І сотисячний хор оспіває твій труд, // Та ніхто не піддасть тобі клунок на плечі*). Але тепліє в душі жінки мрія про те, що діти будуть жити краще, ніж вона. І ця мрія передана когнітивними індивідуально-авторськими метафорами, серед яких важливе місце посідає фразеологізм *виходити в люди*, що влучно передає психологію натрудженої матері. Неповторності та своєрідності висловлювання набуває також завдяки використанню народного побажання щастя й добра: *А ти викашлюєш старечі груди // І кажеш в ніч невидимим синам: // – От бач, виходять наші дітки в люди. // Дай Бог їм щастя більшого, ніж нам* (МР, П: Мати. Триптих). Удадо дібрані порівняння створюють враження нескінченного ряду управлінців: *ростуть, мов лісова травиця, // Немов пирій у житньому рядку*. І як підсумок сказаному постає опозиція числівника *сто* (‘дуже багато’) та *палець* (‘один’): *Сто обліковців на твою правцю, // На кожен палець – по керівнику...*

Поет хоче вірити в краще майбутнє України, про що свідчать метафори *Наливається вірою серце моє, // І вдивляється думка в невидимий корінь: // Ген селянка мадонною в небі встає – // Господинею вічних земних перетворень* (МР, П: Мати. Триптих). У цьому суспільстві ліричний герой схильний бути будь-ким, що вдало укладено у фразеологізм з *легкої руки*: *Україно !.. // З твоєї легкої руки // Не боронь мені стати твоїм перегноєм* (МР, П: Мати. Триптих).

У поезії „Реабілітований” подано розлогий опис внутрішніх переживань солдата, що відважно захищав свою батьківщину від ворога, але все ж потрапив до фашистського полону, з якого намагався вирватися за будь-яку ціну (*Та я в думці кричав катам: // Мертвий вийду з ваших могил!*). Однак за перебування в полоні він змушений був розплачуватися десятима роками таборів (*...Та ні хліба вже, ні води – бо тепер я німецький шпигун!*). Почуття солдата, якого всі вважають ворогом народу, поет передає з допомогою складних метафор: *Снікся в серці болючий шов, // Рвалась в пам’яті світла нить. // Та невже ж я пекло пройшов, // Щоб на інше його змінить?*, значення яких доповнюють образно-виражальні фраземи, до складу яких належать метафоричні одиниці (*Щось у грудях смоктало мене, // Гніт на серці тяжкий лежав; // І відтоді мій сон – не сон // Я на нари валився з ніг – // І одразу ж кризь морок зон // В сновидіннях до вишки біг; А добуде пішло бридке –*

// Знов прокинеться чорна нудьга. // І тоді він розкаже таке, // Що й на серце камінь ляга (МР, П: Реабілітований). У надії побачити свого сина, який, за розрахунками ув'язненого, уже, мабуть, став солдатом, вигнанець поглядає на вишку, де чергували молоді хлопці: *О, на вишку мені б не слід // Кидать оком з-під пухлих вік!* (МР, П: Реабілітований). Цей погляд М. Руденко вербалізував фразеологізмом *кидати оком*, щоб підкреслити і невпевненість, і обережність, і ще не зовсім утрачену надію ліричного героя поезії впізнати сина. Син, побачивши батька, хотів кинутися до засудженого в обійми, але його розстріляли, що поет передав стійкими сполученнями слів із метафоричними компонентами: *Розстріляли... За що, скажіть?.. Тим смертям не кінець іще. // Люди, вузлика зав'яжіть, // – Хай та згадка совість пече.* Тому після багатьох років свого поневіряння він намагається вчити дітей своїх колишніх учнів, застерігаючи їх від можливих помилок. Висловленню цієї думки сприяють фразеологізми: *Як земний заповіт велить // І навчає прадавній час, // Крові ближнього бійтєсь пролить. // Бо прокляття впаде на вас* (МР, П: Реабілітований).

Образному відтворенню життєвих реалій у поезії нерідко допомагає використання фразем, доповнених додатковими компонентами. Скажімо, фразема *співати пісню (пісеньку)* 'не маючи власної думки, сліпо повторювати чуже, діяти за чужими настановами' (ФС: с. 849) у поезії звучить як *співати полтавську пісню*, а стійке сполучення слів *ковтати сльозу* 'стримувати, тамувати плач' (ФС: с. 384) перетворено на *ковтати кийвську сльозу: Співає поліцай полтавську пісню, // А я ковтаю кийвську сльозу* (МР, П: Пліч-о-пліч сплю з колишнім поліцаєм). Ці дві фразеологічні одиниці вступають у контекстуальні антонімічні відношення, оскільки набувають додаткових конотацій: дії поліцає засуджують його земляки, а діяльність письменника-патріота була невігідна правлячим колам Києва.

Для оновлення змісту фраземи іноді авторові достатньо переставити компоненти, аби вислів зазвучав по-новому: *Його професія завжди потрібна: // Теля покірне дві корівки ссе* (МР, П: Пліч-о-пліч сплю з колишнім поліцаєм) (див.: *покірне телятко дві матки ссе, а зле ні одної* (Українські, 1984, с. 312)), чи, наприклад, увести в новий контекст, завдяки якому змінюється і конотація фраземи, і її значення: *По-табірному він, звичайно, сука, // а я його за барки не візьму* (МР, П: Пліч-о-пліч сплю з колишнім поліцаєм) (див.: *брати за барки* 'рішуче наступати на кого-небудь, домагаючись свого' (ФС: с. 50) і *не брати за барки* 'не вступати в суперечку').

У поемах М. Руденко відкриває більші можливості для реалізації художніх задумів, оскільки вони дають змогу подивитися на порушену проблему в різних часових вимірах чи досягнути її через долю відомих українців. Зокрема в поемі „Вічна вдова і диявол” поет порушує питання про гармонію матеріального і духовного, корисного і красивого, звертає увагу на роль мови в житті народу, суспільства і кожної особистості.

Переповідаючи життєвий шлях княгині Євпраксії, автор з допомогою вдало дібраного порівняння та метафори малює її портрет: *Обличчя біломатове – мов крейда, // Підсвічена багрянцем із-за хмар* (МР, П: Вічна вдова і диявол). І однією фразеомою образно характеризує її життя: *Євпраксія (на троні – Адельгейда) // Від долі мала не один удар* (МР, П: Вічна вдова і диявол), підкреслюючи, що відчуженість від усього рідного (*Навіщо трон, коли нема кохання? // Ані Дніпра, ні рідної землі* (МР, П: Вічна вдова і диявол)) спонукало її піти в монастир (*Не бийте, люди, в золоті литаври. // Хай челядь пишні страви прибере. // Вона смиренно проситься до Лаври – // Євпраксія черницею помре...* (МР, П: Вічна вдова і диявол)), бо *Ні, не в Європі, а у себе вдома // Вона побачила це згубне зло: // Є мова-панія і є сірома... // Чому ж одвіку так у нас було? ...* (МР, П: Вічна вдова і диявол).

Беручи за основу функційний аспект фразеології в художньому тексті, С. Гаврін, указуючи на її функційно-семантичну комплікативність (невизначеність, заплутаність), виділяє шість основних типів фразем: образно-виражальні стійкі сполучення слів, еліптичні, термінологічні, алгоритмічні, ті, що виражають узагальнювальні сентенції, і контекстологічні (Гаврін, 1974, с. 83). У поезіях М. Руденка найбільш уживаними є фразеологічні одиниці першої групи.

Зокрема, фраземікон поеми „Вічна вдова і диявол” включає найчастіше стійкі сполучення слів із метафоричними компонентами (*Набачилась, як видно, досить лиха – // В Європі також вистачає зла... // Вона стоїть – наморена старчиха, // Яка пів світу пішки перейшла*). Гідне місце в цьому творі займають також образні порівняння (*Держава – це Особа. І вона // Теж здатна втрапити в смертельні сіті // Неначе нерозсудлива жона; Добра і правди – невелика жменька. // А лиха – мов озера уповні. // Чужинець так не поглумиться з ньеньки, // Як рідний син, що зріс на чужині*); евфемізми (*Можливо, справді українську мову, // Джерел якої ще ніхто не зна, // Вони на вітер кинуть, як полу, – // І в рідну хату прийде чужина?*); гіперболи (*О ні!! Для мови вашого загалу // Хай стане домом не палац, а хлів, – // Щоб ви на кожному кроці відчувала // Неповновартість хлопів і хохлів*).

Будучи одним із засобів образного висловлення думки (*І часом на могилі душі ниці // Спитають, закопиливши губу: // – Німецька королева – // І в черниці?! // За що їй Бог послав таку судьбу?*), фраземи в поемі „Вічна вдова і диявол” відтворюють давні традиції нашого народу (*Вдовиця молиться – і мимоволі // Молитву обертає до вогню. // Так пращури молилися у полі, // Коліна прихиливши на стерню*), свідчать про наявність прагматично налаштованих прошарків суспільства (*Віддай хлоп'ят до мене у науку – // Я їх пошлю в Варшаву чи Москву. // Вони, набивши на чужому руку, // Тобі державність привезуть нову*). Микола Руденко, применшуючи здобутки української мови (*Нехай вона не вибилась поки що // У люди, ніби вбога удова; // Нехай у світі є і краці, й вищі // Від неї мови – // Та вона жива!*), усе ж вірить у світле

майбутнє України: *Хоч ти ще й досі мешкаєш у хижі // Між тихих верб і яблуневих крон, // Не в Києві, княгине, не в Парижі – // В самому Сонці є для тебе трон.*

Ю. Шепель, досліджуючи місце метафори в теорії когніції, твердить, що для вираження системи тих чи тих переконань або суджень за допомогою мови можливе часте й одночасне використання метафор, які належать до одного семантичного класу. Метафора в такому разі є одним із засобів, що забезпечують зв'язність природно-мовних текстів, а також їх нерозривність із контекстом. Загалом „Метафоричні вирази є одним із найважливіших засобів, за допомогою яких людське мислення формує уявлення й виробляє судження, що стосуються просторового й тимчасового контексту свого існування” (Шепель, 2017, с. 17 – 18).

Отже, у поезіях М. Руденка з допомогою фразем метафоричного походження відтворено ставлення різних верств суспільства до мови, місце мови в житті нашого народу: *лікувати словом, ранити словом (Молюся, Боже, на твої дива: // Ти раниш словом і лікуєш словом (МР, П: Передчуття прози)), пізнати суть (Я прагну там пізнати знову // Суть незрадливу, суть людську; // Із вуст почути рідне слово – // І десь померти в холодку (МР, П: Туга)); шукати, ніби голку в сіні (Та чи збагну, що на Вкраїні // Уже доводиться в містах // Шукати, ніби голку в сіні, // Дідівське слово на вустах? (МР, П: Туга)); рвати душу (Гай-гай! Сидіти й мудрувати // Посеред гір на чужині – // Не те, що вдома душу рвати // Об терни дикі, навісні (МР, П: Туга)); ловити на думці (І часом ми себе на думці ловим: // А хто ж ми є? Слова. Живі слова (МР, П: Передчуття прози)); не викинути з воза, слово не вмирає (Я вірю, що прийшла моя пора – // В мені поволі визріває проза, // Яку читач не викине із воза, // А візьме в дім, // Де слово не вмира (МР, П: Передчуття прози)) та ін.*

Фразеологічний портрет ліричного героя поезій репрезентований такими стійкими сполученнями слів: *розп'ятий на семи вітрах (Я – вільний промінь. // Я – космічний птах. // Я цілий Всесвіт облетіти мушу. // Ген розп'ятий на семи вітрах, // Я на семи вогнях тримаю душу (МР, П: Новоріччя)); змусити прикусити язика (Щоб не злетіло слово з язика, // Його, зрадливий, прикусити мушу (МР, П: Чи рік, чи вік... І хто тебе прирік...)); відвести душу в розмові (В розмові щирій душу відведу, // А вранці уклонюсь тому порогу, // Що допоміг забути про біду, – // Та й потихеньку вирушу в дорогу (МР, П: Мов злодій ...)); зібрати в кулак душу (Він мені заповів, щоб розслаблену втомую душу // Я зібрав у кулак і заснути не смів ні на мить (МР, П: Засурмили вітри)); засвоїти мову Езопа (Я міг би, засвоївши мову Езопа, // Забути, як давить цензурна морока (МР, П: Шлях до себе)); затуляти очі (Озвався біль, який давно несучу: // Навчіть мене, до смутків неохочі, // На все у світі затуляти очі (МР, П: Маки)); фініш не за горою (Мій фініш десь не за горою – // А там... // Прощай, недобрый світ!.. (МР, П: Чомусь життя здається грою...)); скрипіти зубами (Вночі не сплю – скриплю зубами: //*

Болять потрощені кістки (МР, П: Нічний рядок)); *запала в серце недовіра* (*І відтоді запала у серце дитяче // Недовіра до вашого, люди, єства* (МР, П: Татарин)); *не миритись на легкому хлібі* (*Із окопних часів, із важких лихоліть, // Не зумівши миритись на хлібі легкому, // Я дерусь по драбині, що в грудях стоїть, // Хоч високих шаблів і не видно нікому* (МР, П: Із окопних часів, із важких лихоліть ...)) та ін. Вишуканості вислову, образності мовлення поет досягає в переважній частині випадків завдяки вдалому введенню в контекст вірша фраземи, доповненої новими компонентами. Скажімо, вислів *те, що треба* доповнено дієсловом *говорити*, а усталене *манна з неба* зазвучало як *падає манна з неба* (*Караюся змалку: чому я такий? // Навчитися б те говорити, що треба, // Заради домівки, де хлібець легкий, // Де падає манна з ласкавого неба* (МР, П: Моє царювання)). Іноді фразема стає складовою частиною антропоморфної метафори, набуваючи нового значення: *І до мене з грозового неба // Блискавка бровою повела* (МР, П: Падають на землю метеори ...) (пор.: *хоч би повести бровою* 'не зважати, не реагувати на кого-небудь' (ФС: с. 653) і *блискавка повела бровою* 'звabila'). Фразеологізм *іти в ногу* 'погоджувати з ким-, чим-небудь свої дії' (ФС: с. 352) набуває протилежного значення у зв'язку з додаванням до нього частки *не* (*Хай твердить той, хто втратив зір, // Що ти, мовляв, ідеши не в ногу* (МР, П: Якщо твої товариші...)).

Фразеологічний портрет опонентів автора постає з висловів: *а цур їм пек, отим рудим вівчаркам* (*А цур їм, пек – // Отим рудим вівчаркам. // Я хочу тіло бачити твоє. // Це ти, кохана, чи ранкова хмарка? // Над ліжком чисте сяєво встає* (МР, П: Побачення)); *Кайнова сила* (*Як розгадати, де ота рука // Бере для себе Кайнову силу, // Щоб підписом чи кнопкою дзвінка // Народи цілі кидати в могилу?* (МР, П: Виснажує і зраджує мене ...)); *тверда рука* (*Помру за дротом, чи тверда рука // Напише косо: „Вислати за межі”?*.. (МР, П: Помру за дротом...)); *гребти жар* (*Ми служимо тому, хто жар гребє, // Встромляючи у нього наші руки. // Коли ж, коли питаємо себе: // Чиї ми діти і чиї онуки?* (МР, П: Відтоді, як на Калці князь Мстислав...)); *темні душі* (*Темні душі, мов чорні миші, // Розбіжаться до мертвих планет, // І Земля у врочистій тиші // Вийде в простір з лихих тенет* (МР, П: Світло і темрява)); *пуп землі* (*Щоб, сатанинське крісло осідлавши, // З'явився знову чорний пуп землі // І гнав людей, – як це бувало завше, – // Туди, де смерть прислужує імлі?* (МР, П: З долини, де часу воли лінівні ...)).

Образ народу, який поет часто асоціює із займенниками *ми, ти*, нерідко постає величним і дужим, здатним *покласти до ніг світ* (*Хай рветься бомба, куля свище // І трупи засипає сніг, – // Щоб тільки ти піднявся вище // І цілий світ поклав до ніг* (МР, П: Між двома ерами)). Щоб підкреслити миролюбність українського народу, М. Руденко наголошує на войовничості, прагненні виділитися, що властиво для багатьох народів, з одного боку, і любові українців до землі, – з іншого. Тому фраземи *випити кров, напустити туману* стають

контекстуальними антонімами до висловлення любов до колосків на рідному лану (*Не той здолав, хто вилив більше крові // Чи напустив на душі туману – // Твоя могутність у твоїй любові // До колосків на рідному лану* (МР, П: Моєму народові)). Але поет свідомий того, що для багатьох людей землеробство здається дивним, бо ті, що *приростають пупом до землі*, часто не можуть бути мобільними, підприємливими (*Ха-ха! Десь там на півночі є люди, // Що приростають пупом до землі* (МР, П: Кочовики й землероби)). І як підсумок поет зауважує: це й сприяло бездержавності, що укладено у фразему *упасти в ноги чужим: Багатство наше стало нашим злом: // Як не своїм – чужим упали в ноги* (МР, П: Самовидець).

З іншого боку, М. Руденко засуджує своїх земляків за їхню покірність, терплячість, небажання відстоювати свої права, яке майстер слова вербалізує фраземами *набрати води у рот, бути в нашому з головою* (*А невідкупний віри-недрема // Мовчить, води набравши в рот, – // Тоді це лихо не окреме, // Тоді вже винен весь народ* (МР, П: Шанують лиш того народи); *Ми не віримо в потойбічне, // Ми у нашому з головою: // Ти – це тільки стихія космічна, // Що не може бути живою* (МР, П: Атомне)). Не випадково він закликає боротися за свою незалежність: *Ні! Годі жити, води набравши в рот – // Кричати треба, щоб згадали люди: // Була Україна – військо і народ. // Була... // Та я запитую: чи буде?..* (МР, П: Самовидець). Поет переконаний, що не варто прислухатися до порад інших (*З них кожен був стократ багатший духом, // Ніж той, хто оди їхні відзначав, // До слів чіх ми припадали вухом, // А він всю велич лиш в собі вбачав* (МР, П: Я знав поетів)); настав час відстоювати свої права (*Йди, маленький Месіє, // Бий у дзвони по селах* (МР, П: Всі ми хворієм нині ...)).

Розуміючи, настільки потрібні для сучасної цивілізації глобальні перетворення природи, державні об'єднання, письменник застерігає від надмірної податливості, яка може спричинити втрату самобутності, котру він називає *вкороченням роду: Ріки пересушили. // Переробили природу – // Тільки б нам душі лишили // Не вкоротили роду!* (МР, П: Що вам сказати, мамо). Цю індивідуально-авторську фразему письменник витворює сам за зразком загальноновживаної *вкоротити віку* 'позбавити кого-небудь життя, вбити' (ФС: 136).

Поет засуджує надмірну сентиментальність українців (уміння *пускати сльозу: Він бачить на щоці сльозу скупу – // І сам уже не здатний сліз тримати* (МР, П: Самовидець)); відчуження від рідної мови і культури (*ні Бога в серці, ані власних слів : Нащадки, що окопними ночами // Тобі звижались серед полів, // Вже прижилися в ній наглядчачами // Ні Бога в серці, // Ані власних слів* (МР, П: Гірке прощання)); п'янство, яким нерідко прикривають власну слабкість (*А інші топлять у горілці // Безглуздість власного буття...* (МР, П: Між двома ерами)).

Фразеологічний портрет рідного краю М. Руденко передусім пов'язує з красою природи (*Тут над хатами нависа // Дим розмальованих печей, // І так синіють небеса, // Що вам не відвести очей* (МР, П: Хуторець)), битим шляхом (*Краплини понад шляхом битим – // Мов намистини у разку* (МР, П: Павук)), соняшником (*Зненацька сонях, змучене створіння // Гранітну товщу корінцем прошив – // І щось гойднулося в його корінні, // Неначе гору він заворушив* (МР, П: Перед землетрусом)). Але письменник засуджує пасивну позицію земляків (*Ні хліба з'їсти, ні поговорити – // Блукаю лісом, ніби одинець: // Тут кожен дбає про своє корито, // Про хату скраю та про гаманець* (МР, П: Пробудження серед ночі)).

Фраземи, ужиті М. Руденком у поетичних творах, залежно від особливостей функціонування та за компонентним складом можна поділити на кілька груп. Першу, найбільшу, складають загальноновживані вислови, засвідчені загальнономовними словниками і використані поетом без змін: *Не заради спортивної гри // Чи тому, що вінок тобі любий. // Рот зав'яжуть, а ти говори* (МР, П: Стало слово моє земним...); див.: *зав'язувати (зав'язати) язик (язика, рот, роти)* 'примушувати когонебудь замовкати, забороняючи або не даючи можливості висловлюватися' (СУМ, III: с. 64); *Розум певну слушність відзнача. // Ну а серце, що до правди ласе, // Богові відрубє з плеча: // – Сам ти в цьому винен, сивий Часе* (МР, П: Визнання); див.: *рубати з плеча* 'говорити, діяти різко, категорично' (ФС: с. 763); *Ти зважилась підняти руку // На княжу голову, змія? (МР, П: Рогніда і Володимир); підняти руку* 'бити когонебудь' (ФС: с. 636).

До другої відносимо варіанти загальноновживаних фразем, у яких поет із стилістичною метою вдався до заміни одного з компонентів іншим: *Однаково, яку дадуть роботу: // крутить скрипуче колесо млина, // Орати до дванадцятого поту // Чи то гарчати псом біля вікна* (МР, П: Як стати поетом); див.: *до сьомого (десятого) поту* 'до крайньої, граничної втоми' (ФС: с. 683); *Здавалося, то огир шию здибив – // Земля з-під ніг пливла серед відлунь* (МР, П: Перед землетрусом); див.: *земля тікає з-під ніг* 'хто-небудь втрачає рівновагу, падає', 'хтось втрачає свої позиції, зазнає краху в чому-небудь' (ФС: с. 333); *Тіло зневаживши тлінне, // Рай занебесний вподоба – // І упаде на коліна, // І набиватиме лоба* (МР, П: Линьте, римовані стріли...); див.: *розбивати лоба* 'схилятися перед ким-, чим-небудь; поклонятися комусь, чомусь'; 'докладати максимум зусиль для здійснення чого-небудь' (ФС: с. 743); *Ти шлеш нам на очі // Облуду й полуду. // Чого ж бо ти хочеш, // Космічний приблудо?* (МР, П: Світло і темрява); див.: *наводити полуду на очі* 'навмисно неправильно інформувати, обдурювати когонебудь, затуманювати чиюсь свідомість' (ФС: с. 520).

Інколи М. Руденко використовує образ відомого фразеологізму, тоді як у тканину вірша влітає самостійно створене стійке сполучення слів: *Гей, Володимире! У вічі // Гарбуз тобі жбурля дівча. // На те ж*

воно й // середньовіччя: // Сідлай коня, виймай меча (МР, П: Рогніда і Володимир); див.: *давати гарбуза* ‘не погодитися вийти заміж’ (ФС: с. 203); *Скажуть такому: Бога // Слід шанувати дарами, – // В кров розбиваючи ноги, // Він побіжить до храму* (МР, П: Линьте, римовані стріли ...); див.: *бити ноги* ‘іти куди-небудь’ (ФС: с. 25).

Для оновлення конотативного значення фразеологізму поет нерідко вдається до розширення компонентного складу загальноживаних фразем. Зокрема, стійке сполучення слів *після нас хоч потоп* М. Руденко перетворює на *хай після мене голод чи потоп* (*Чи вистачить на карнавальні дні // Вина і затишку в містах Європи? // Хай після мене голод чи потопи – // Про те вже дбати іншим, не мені* (МР, П: Содом. Цикл); див.: *після нас (а там) хоч потоп* ‘байдуже, що буде потім, майбутнє не цікавить кого-небудь’ (ФС: с. 682)).

Окрему групу становлять вислови, узяті з усного мовлення, які, хоч і не зафіксовані словниками, усе ж функціують у соціумі: *І в чому народились, люди // Увійдуть у святу ріку, // Щоб Божий хрест // прийнять на груди – // Родившись вдруге на віку* (МР, П: Рогніда і Володимир) (*у чому народитися, у чому мати народила* ‘голий, без одягу’); *О люди, люди!.. // Як вас розбудити, // Щоб ви до Сонця очі підняли?* (МР, П: Філософе з чарівними очима ...) (*підняти очі* ‘подивитися тверезо на речі’); *Не буде шаблі у його правиці: // Із серця він метатиме вогні* (МР, П: В дитинстві бачив я на кладовищі ...) (*із серця* ‘спересердя’).

Образність віршового тексту створюють також крилаті вислови, вдало вплетені М. Руденком у тканину поетичного твору: *Убила Святослава примха згубна – // Попереджати, що „іду на ви”* (МР, П: Череп Святослава) (див.: *іти на ви* ‘виступати війною проти кого-небудь’ (ФС: с. 353)). Відомо, що автором знаменитої фрази „Іду на Ви” є Святослав Хоробрий, князь Київської Русі (942 – 972), який, збираючись у черговий похід, відправляв до ворога посланця зі словами „Хочу на Ви іти”. У давньоруській мові знахідний відмінок збігався з називним, тож у сучасній українській мові фраза „Іду на Ви” має значення „Хочу іти на Вас”.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Фраземи, використані в поетичних творах М. Руденка, доповнюють і уточнюють метафорично висловлену думку. Не випадково провідна роль у поетичних текстах митця належить образно-виражальним фразеологізмам, до складу яких найчастіше входять метафоричні одиниці. У поемах письменник відкриває більші можливості для реалізації своїх творчих задумів. Тому, окрім названих стійких сполучень слів, автор використовує сталі порівняння, фраземи-евфемізми, гіперболи. Тематичне групування поетичних творів дозволяє виділити стійкі сполучення слів, використані майстром слова для змалювання образу автора, його опонента. Тому можемо говорити про фразеологічний портрет українського народу в поезіях М. Руденка,

а також ліричного героя та його опонента. З допомогою фразем поет образно відтворює ставлення різних груп населення до мови, визначає місце рідної мови в житті українського народу.

Вдаючись до різних способів стилістичного використання й контекстуального перетворення фразеологічних одиниць (створення значеннєвих опозицій, використання антонімічного протиставлення, змістоє оновлення), поет нерідко модифікує їх з метою надати висловлюванню певної конотації, підсилити експресивність фраземи, оновити її значеннєві відтінки. Цьому служить прийом розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, перестановка компонентів, уведення фраземи в новий контекст, лексична заміна одного компонента іншим. Використовуючи образ, який став основою загальноживаного фразеологізму, автор нерідко й сам утворює стійке сполучення слів.

Перспективиподальших досліджень убачаємо в тому, щоб порівняти функції й стилістичну роль фразем, уживаних у прозових і поетичних творах М. Руденка.

Література

- Бобух, Н. М. (1992). Антоніми та фразеологізми з семантично протилежними компонентами. *Мовознавство*. № 4. С. 62 – 67.
- Венжинович, Н. Ф. (2018). *Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології*. Ужгород: ФРП Сабов А. М., 463 с.
- Гаврин, С. Г. (1974). *Фразеология современного русского языка*. Пермь: Выш. шк., 187 с.
- Єрмоленко, С. Я., Мойсієнко, А. П., Гнатюк, Л. П. (2013). Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX – XXI ст. *Мовознавство*. № 2 – 3. С. 100 – 112.
- Калашник, В. С. (1992). *Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови позжовтневого періоду: семантико-типологічний аспект*: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.02.02 – українська мова. Дніпропетровськ, 40 с.
- Качуровський, І. (1982). Передмова. *Руденко М. Орлова балка* (С. 7 – 15). Торонто – Балтимор: Смолоскип, 452 с.
- Маркітантов, Ю. О. (2012). Фразеологізми в поетичному мовленні Ігоря Римарука і Павла Гірника. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Вип. 31. С. 110 – 114.
- Неживий, О. І. (2016). *Луганицина – земля українська. Духовні береги рідного краю. Літературно-краєзнавчі нариси*. Х.: Друкарня „Мадрид”, 136 с.
- Півень, В. Ф. (2005). *Ідіостиль поетичних творів Святослава Гординського*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Запоріжжя, 20 с.

- Слабошпицький, М. (1991). Передмова. *Микола Руденко – знаний і незнаний*. URL: <https://onlyart.org.ua/ukrainian-poets/virshi-mykoly-rudenka/slaboshpytskyj-myhajlo-peredmova-myk/>
- Супрун, А. П. (1999). *Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалах поетичних творів М. Рильського)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Дніпропетровськ, 20 с.
- Тележкіна, О. О. (2011). Фразеологія поетичних творів Дмитра Павличка як складова фразеологічної системи української мови. *Філологічні трактати*. № 1. Т. 3. С. 68 – 73.
- Цвіркун, О. М. & Слободинська, Т. С. (2008). Функціонування фразеологічних одиниць у віршованому тексті. *Наук. зап. ВДПУ імені М. Коцюбинського*. С. 145 – 147.
- Чернявська, Л. В. (2000). *Творчість О. Ольжича. Проблема поетики*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Запоріжжя, 20 с.
- Шепель, Ю. А. (2017). Когнитивное направление в лингвистике или место метафоры в теории когнициии. *Метафора та її семіотичний контекст*. (С. 12 – 19). Дніпро : ДДУВС.

Джерела

- МР, П – Руденко, М. (1991). *Поезії*. К.: Дніпро. URL: <https://onlyart.org.ua/ukrainian-poets/virshi-mykoly-rudenka>
- СУМ – Словник української мови (1970 – 1980) (Т. 1 – 11). К. : Наук. думка.
- Українські – С. В. Мишанич & М. М. Пазяк (1984). *Українські прислів'я та приказки*. К. : Дніпро, 389 с.
- ФС – Білоноженко В. М. (1993). *Фразеологічний словник української мови*. К. : Наук. думка, 984 с.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2020 р.

Прийнято до друку 16.09.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

**ПЕРСПЕКТИВА ЯК ЗАСІБ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЇ
В ПУБЛІЦИСТИЦІ В. ЯВОРІВСЬКОГО**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-93-105

Лідія Хавалджи,

*аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5492-8547>*

У статті проаналізовано особливості вираження *перспективи* в публіцистичних творах В. Яворівського раннього, середнього та зрілого періоду творчості, виявлено риси динаміки ідіолекту. Розгляд публіцистичних творів В. Яворівського раннього та зрілого періоду творчості дозволяє стверджувати, що перспектива як засіб візуалізації інформації є категорією постійною, проте перспектива цих періодів творчості майстра слова має свої особливості, що помітно при виборі теми творів, систематизації релевантної інформації, доборі засобів номінації осіб, подій, репрезентована конотацією тексту.

Світоглядні цінності, характерні для другої половини ХХ століття, передано через призму авторського бачення чи переконання героїв нарисів. Засобами вираження точки зору є пряма чи невласне пряма мова, зіставлення чи протиставлення кількох точок зору, їх накладання, мотивація власних назв тощо.

Публіцистичні есе книг „Що ж ми за народ такий?” (твори зрілого періоду творчості) об’єднані однією макротемою, хоч порушується щоразу одна з проблем цієї теми. Світоглядна перспектива в цих творах реалізована передусім структурою самого політичного дискурсу, полемікою публіциста з респондентами, авторами листів. Категорія точки зору тут репрезентована авторськими доказами, добром відповідних аргументів, пристрасними емоційними роздумами, у яких оповідач перебирає на себе функцію коментатора. Автор висловлює думки із щирою впевненістю в правильності своїх переконань, які він обстоює, прагнучи „зазирнути істині в очі”. Статусно-рольова перспектива зумовлена реаліями сучасного й минулого життя українців, виявлена в потужній аксіологічності тексту, що нерідко досягається шляхом добору влучних перифраз. Ситуативна перспектива в цих творах виявлена передусім завдяки зміні учасників дискусії, тобто цитуванні листів, у яких дописувачі висловлюють свою точку зору.

Ключові слова: перспектива публіцистичного твору, точка зору, світоглядна, статусно-рольова та ситуативна перспектива.

The article analyzes the peculiarities of perspective expression in the journalistic works of V. Yavorivsky of the early, middle and mature period of creativity, reveals the features of the dynamics of the idiolect. Consideration of journalistic works of V. Yavorivsky early and mature period of creativity

shows that the perspective as a means of visualization of information is a constant category, but the prospects of these periods of creativity of the Master of the word has its own characteristics, which is noticeable when choosing the themes of works, systematization of relevant information, selection of means of nomination of persons and events, represented by the connotation of the text.

Worldview values, characteristic of the second half of the twentieth century, are transmitted through the prism of the author's vision or beliefs of the heroes of the essays. The means of expressing a point of view are direct or implicit direct speech, comparison or opposition of several points of view, their overlap, motivation of proper names, etc.

Journalistic essays of the books „What kind of people are we?” (works of the mature period of creativity) are united by one macrotheme, although each time one of the problems of this theme is raised. The worldview perspective in these works is realized first of all by the structure of the political discourse itself, the publicist's polemic with the respondents, the authors of the letters. The category of point of view here is represented by the author's evidence, the selection of appropriate arguments, passionate emotional reflections, in which the narrator takes over the function of a commentator. The author expresses his thoughts with sincere confidence in the correctness of his beliefs, which he defends, seeking to „look the truth in the eye”. The status-role perspective is conditioned by the realities of the present and past life of Ukrainians, revealed in the powerful axiological nature of the text, which is often achieved by selecting accurate paraphrases. The situational perspective in these works is revealed primarily due to the change of participants in the discussion, quoting letters in which the contributors express their point of view.

Key words: perspective of journalistic work, point of view, worldview, status-role and situational perspective.

Вступ. Публіцистику розуміють, з одного боку, як „рід літератури, присвячений суспільно-політичним питанням та іншим проблемам сучасності”, а з іншого, – „твори на цю тему” (МФЕ, 2007, с. 344). А. Загнітко підкреслює, що в таких творах „оперативно досліджуються й узагальнюються з особистих, групових, державних, загальнолюдських позицій актуальні факти та явища з метою впливу на громадську думку, суспільну свідомість, а відтак на соціальну практику” (Загнітко, 3, 2012, с. 161). Публіцистика, „оперуючи засобами логічного переконання та емоційного впливу, висвітлює, узагальнює, оцінює актуальні проблеми сучасності в періодиці або в окремих виданнях” (ЛЕ, 2, 2007, с. 296). Тому публіцист удається до своєрідного поєднання логічно-абстрактного та конкретно-образного мислення, впливаючи на розум і почуття людини, стимулюючи її певні вчинки, соціальну активність. Факти в публіцистичний твір вводять у потрібний причинно-наслідковий

контекст, надаючи перевагу логіко-раціональним конструкціям, що мають емоційне забарвлення.

У художній публіцистиці розмежовують соціальний, філософський, морально-етичний, релігійний, літературно-критичний різновиди. До її жанрів належать стаття, фейлетон, нарис, огляд, рецензія, памфлет. К. Серажим у складі публіцистичних текстів виділяє художньо-образні або художньо-публіцистичні (нарис, есе, портрет, фейлетон, памфлет) (Серажим, 2020), майстром яких можна назвати В. Яворівського, котрий після закінчення Одеського університету 1964 року працював редактором одеського радіо, кореспондентом редакції газет „Запорізька правда”, „Прапор юності”, „Літературна Україна”, редактором запорізького радіо, кіносценаристом львівського телебачення, літконсультантом, референтом Спілки письменників УРСР, завідувачем відділу прози, заступником головного редактора журналу „Вітчизна”, а тому уклав чимало публіцистичних збірок, серед яких виділяємо твори суспільно-політичної тематики XXI століття (збірки „Що ж ми за народ такий?...”, 2001, 2002, 2005, 2010) і XX („Крила, вигострені небом” (1975), „Тут, на землі” (1977), „І в морі пам’яти джерело” (1980), „Право власного імені” (1985)).

В. Яворівський як публіцист постає перед читачем знавцем мови, у творах якого національно орієнтовані одиниці стають об’єктом метафоризації, символізації, розвитку образності, підвищення експресії, тобто автор створює цілу систему асоціативно пов’язаних одиниць, серед яких домінують національно забарвлені слова й форми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення мисленневих структур і операцій при породженні текстів спонукає вчених до аналізу особливостей когнітивного бачення світу в текстах різних стилів, зокрема в художніх творах та публіцистиці (Бандура 2014), виділення ключової категорії лінгвістичної семантики та прагматики: *точка зору* чи *перспектива* (Хализев, 2007, с. 309). Розглядаючи питання про цінності як об’єкт мовного світогляду, стереотип як об’єкт мовного опису, польський учений Є. Бартмінський та лінгвіст Й. Зінкен обґрунтовують доцільність виділення таких понять, як *точка зору* і *перспектива*, що є засобами візуалізації інформації. Окремо розглядають питання про мовний світогляд у художньому та публіцистичному дискурсах та ін. (Bartminski 2009). Ф. Бацевич тлумачить *перспективу* як „найзагальнішу когнітивно-психологічну пресубпозицію людини, яка спирається на набутий раніше перцептивний і когнітивний досвід, віру, переконання тощо і визначає світосприймання, категоризацію, оцінку сукупності сприйнятих зовнішніх вражень і внутрішніх відчуттів, а також певною мірою сам процес перцепції” (Бацевич, 2010, с. 157). Загалом *перспектива*, за Ф. Бацевичем, – це базове твердження, незаперечні знання (аксіома), на основі яких побудовані подальші твердження, висловлення, судження. Основу *перспективи* розповіді складають або чіткі знання предмета висловлення, або припущення про те, що адресат

розповіді належить до його мікросвіту і здатний домислити або припустити неказане.

Й. Зінкен виділяє чотири складники *точки зору*: а) суб'єкт зору; б) спосіб бачення; в) об'єкт зору; г) точка, з якої поглядають на цей об'єкт (Zinken, 2004, с. 75). Наразі категорію *точка зору* нерідко розуміють як художню метафору, що репрезентує ставлення до дійсності, її суб'єктивне сприйняття, переконання, з яким цю дійсність оглядають (Tadakowska, 2004, с. 50). В окремих роботах помітне розмежування категорії точки зору та перспективи, дві функції оповідача – спостерігач і коментатор. Спостерігач – це „категорія, пов'язана з сенсорним рівнем (з реєстрацією, а не аналізом), тобто не сягає ментального рівня, а коментатор – точка зору і перспектива, котру автор розуміє як деяку сукупність полів спостереження із цілим онтологічним фоном представленого світу, семантикою та аксіологією, які можна відтворити на підставі даних оповідача-коментатора” (Процак, 2011, с. 146). Услід за Н. Бандурою, ми розглядаємо *перспективу* як чинник „когнітивного бачення дійсності мовцем, що визначає спосіб її відображення відповідно до його умоглядної позиції, зумовленої світоглядом, соціальними статусами й ролями, конкретною ситуацією, а також його емоційним ставленням” (Бандура, 2014, с. 6).

Мета статті: проаналізувати особливості вираження *перспективи* в публіцистичних творах В. Яворівського раннього, середнього та зрілого періоду творчості, виявити риси динаміки ідіолекту.

Методи дослідження. У дослідженні застосовано метод опису мовних фактів, наявних у публіцистиці В. Яворівського, що виділені шляхом фронтального виписування, зіставлення та порівняння явищ.

Виклад основного змісту. Публіцистика В. Яворівського 70 – 80 років ХХ століття має соціальне чи морально-етичне спрямування, у якій з державницьких та загальнолюдських позицій висвітлено певні явища того часу. Це зазвичай нариси, рідше – статті або есе, у яких порушено важливу на той час проблему ролі людини в народному господарстві, значення її сумлінної праці на благо суспільства. Кілька статей присвячено літературній критиці („Михайло Шолохов”, „Олексій Толстой”, „Шолом Алейхем”, „Юрій Смолич”, „Григор Тютюнник”, „Олесь Гончар”, „Павло Загребельний”, „Роман Іванчук”, одна – художній („Катерина Білокур”). Статей, у яких порушено одну якусь проблему (без покликання на особистості), мало. До них відносимо „Неповторність” (збірка „Право власного імені”; про однотипність забудов у містах), „Осінь з Літнього саду” (збірка „Крила, вигострені небом”, про м. Ленінград).

Публіцистичні твори В. Яворівського першого періоду творчості різні за обсягом, художньою довершеністю, особливостями відтворення дійсності, проникненням у психологію об'єкта нарації тощо. Більшість нарисів вражають художньою довершеністю, доречністю деталей, проникненням у духовний світ героїв нарисів.

Публіцистика другого (зрілого) періоду творчості позначена тим, що в кожному есе (нарисі) порушено певну проблему, яка є частиною ширшої теми (макротеми): що в українській ментальності заслугове схвалення, захоплює, а що відштовхує? Що в українському народі є такого, що заважає йому збудувати справді незалежну самостійну державу?

Отже, перспектива (точка зору) публіцистики В. Яворівського першого і другого періоду творчості має різну сутність, що помітно при виборі теми публіцистичного твору, позначилося на систематизації релевантної інформації, виражене засобами номінації осіб, подій, репрезентоване конотацією тексту.

Перспектива в ранній публіцистиці В. Яворівського передусім виявлена в передачі світоглядних цінностей, характерних для того часу позицій, передана через призму роздумів автора чи героя нарису. Авторські ремінісценції зазвичай маніфестовані наративами із займенником *я*, узагальненим *ми* або без них: *Я розумію, чому у розмові він так часто згадував війну. Ще багато літ, коли він літав над Україною з мирними пасажирами, з висоти йому різали око незарубцьовані рани землі* (Крила, 1975, с. 19); *У нас і сьогодні ще мало написано про перші дні й місяці війни. А вони були. Як би нам нині, через чотири десятиліття, не хотілося про це згадувати, але були. Перший написав про них Олексій Толстой. Нехай розкидано, нехай під своїм, толстовським, кутом зору, з публіцистичною уривчастю подій, та сюжет його думок монолітний ...* (Право, 1985, с. 123).

Засобами вираження точки зору (перспективи) дійовими особами нарисів є пряма мова (*– Ви навіть не уявляєте, як тоді баглося висоти. Я вичавлював з маленького літачка все, на що він був здатен, щоб не бачити руйн під крилам* (Там само)) або внутрішній монолог (*Діброва довго дивиться йому услід, поправляє капелюха й чимчикує до контори: треба ж сказати головному бухгалтерові Миколі Гуцулу (той засиджується допізна – стара повоєнна звичка, якої Микола вже не позбудеться нізащо), щоб нарахував донецьким водіям та підготував матеріали на правління колгоспу про їх преміювання. Завтра він нагадає інженерові, щоб дав на неділю автобуса, – і ще одна проблема зсунеться з його втомлених плеч* (Право, 1985, с. 59 – 60).

Світоглядна позиція може доводитися завдяки накладанню точок зору кількох осіб: *Минуле людини береться до уваги лише тоді, коли вона має майбутнє. Тільки тоді прожиті літа щось та значать, сину. Тільки тоді можеш відчувати їх за спиною, як крила, а не важкий, осоружний горб, що нахляє тебе додолю. Якщо почнеш віддавати перевагу своїм вчорашнім чеснотам та минулим заслугам – ти належиш вчорашньому дневі, а в сьогоднішньому тобі вже робити нічого*”, – знову й знову озиваються в мені його слова, мовлені кілька днів тому в розмові з Григорієм Доляком, колишнім бригадиром тракторної бригади і колишнім секретарем парторганізації колгоспу (Право, 1985, с. 60).

Логіка викладу стає більш переконливою, а висловлювання більш експресивним, якщо автор запроваджує зіставлення абстрактного і конкретного, доводить свою точку зору на зіставленні двох і більше явищ: *Помилка пече Діброві душу невідступно, бо хоч би як обминав цю тему в наших розмовах, Микита Якович щоразу потрапляє у її болючу пастку, сумнів, надовго відчужено замовкає. „Колись я думав, що найбільший біль – зубний, а насправді – душевний, бо він просто нестерпний. Колись я думав, що душа – бездонна, а виявляється, що глибина її вимірюється болем, який вона здатна витримати”* (Право, 1985, с. 62).

Перспектива публіцистичного тексту деінде ґрунтується на протиставленні точок зору, як-от: *Перед виходом на сівбу опасистий, товстопикий піп перестріне його пізнього вечора біля хати і, важко дихаючи горілчанним перегаром, тусає кулачеськими у кволі груди демобілізованого фронтовика, який навіть набожних бабів намовив вийти в поле, хоч завтра – церковне свято.*

Згадавши це, він зніяковіло усміхнеться, підіб'є на чолі бриля й додасть: – Я просто переконав їх, що сіяти – діло куди святіше, ніж стовбичити в бабинці, відбиваючи поклони вичовганим дошкам церковної підлоги. Набагато більша святість – вкинути зернину в землю та вклонитися чорнозему, щоб щедріше вродив. І вони пішли за мною. А тепер аж незручно буває. Іноді твоя роль на сівбі чи на жнивах схожа на роль весільного генерала. Ви думаєте, що без мене б не посіяли й не зібрали в строк? (Право, 1985, с. 69). Аргументи попа не такі переконливі ще й тому, що його портрет викликає відразу, видно, що автор не симпатизує йому (*опасистий, товстопикий, дихає горілчанним перегаром, тусає кулачеськими*). Натомість докази голови колгоспу зростають завдяки вживанню лексеми *бабинець* 'окреме місце в церкві, де стоять жінки' (ВТССУМ, 2005, с. 50), портретній характеристиці, що викликає симпатію (*усміхається, підіб'є на чолі бриля, просто перекоує*).

У публіцистичних есе книг „Що ж ми за народ такий?” (творах зрілого періоду творчості) категорія точки зору передусім репрезентована авторськими доказами, добором відповідних аргументів, пристрасними емоційними роздумами, у яких оповідач перебирає на себе функцію коментатора. Скажімо, намагаючись довести, що політика компартії своє віджила, В. Яворівський переповідає хід своїх думок, наводячи переконливі аргументи: *Так, я був проти того, щоб державу очолив Петро Симоненко. Маю для цього величезний набір аргументів. Найголовніший із них – в Україні зараз була б ще більша руїна і безнадія, ніж маємо. Хай дуже кволо, невпевнено і майже непомітно для збіднілих пенсіонерів та інвалідів, але Україна таки рухається вперед. Все-таки нарешті розраховалися за пенсії і зарплати бюджетникам, серйозно ставиться питання про підвищення пенсії* (Народ-2, 2002, с. 23).

Асонанс точок зору автора і дописувачів (адресатів листів), а часто й самих респондентів нерідко стає наочнішим при цитуванні листів, а також їхньому коментуванні: „Мені 52 роки. Вирішив написати тому, що оце на днях почув передачу ще одного запеклого ворога комуністів Володимира Яворівського. Які ж вони всі падлюки, ці демократи... Я б всю цю наволоч, яка виступає проти комуністів, босою гнав би у Сибір” (Народ-2, 2002, с. 31); „Велика подяка всім, хто організував цю передачу. Багато з нас, простих людей, не можуть збагнуть, чому б такій прекрасній і рідній Україні живеться дуже тяжко, бідно, безрадісно” (Народ-2, 2002, с. 52).

Статусно-рольова перспектива у творах раннього періоду помічена там, де йдеться про людей знаменитих, прославлених своїми успіхами в роки війни чи в мирний період: *За один лише рік Трипільська станція, а точніше – її будівництво, вийшло в ранг пускової першого енергетичного блоку. Саме тоді на будові висадився всесоюзний комсомольський десант, у складі якого були прославлений Стаханов, знаменита Марія Демченко, мати Зої Космодем'янської, космонавт Валерій Титов. Отоді на велелюдному мітингу й прийняли рішення пустити через рік перший блок станції* (Право, 1985, с. 84). Особливої конотації цьому уривкові надає поєднання історичної назви залізничної станції та сучасних найменувань будівельних енергетичних споруд, використання лексем із префіксами *все-, веле-* тощо.

Значною аксіологічністю наділені також тексти, у яких змальовано знайомих, близьких чи дорогих авторові людей. Скажімо, нарис про Діброву Микиту Яковича позначений глибокою пошаною до головного героя, виявленою завдяки позитивно конотованій розповіді, що можна пояснити низкою чинників. Микиту Яковича і В. Яворівського пов'язують дружні почуття, бо вони земляки. Автор називає його *подолянином, представником найславетнішої хліборобської еліти*. У нарисі сам Діброва коментує, чому одні особистості досягають висот у праці, а інші – ні: – *Я давно вірив у те, що раніше чи пізніше, але ми таки прийдемо до проблеми людського таланту і в сільському господарстві. Вже вона владно стукає, а то й вривається у наше життя. – Микита Якович послаблює шарф на шиї, потирає долонею круте чоло, зриває кетяг доспілої калини й тримає її на теплій долоні.*

– *Ото як ми говоримо про талант Олеса Гончара, Миколи Бажана чи Павла Загребельного, як говоримо про талант Олександра Білаша чи Ніни Матвієнко, Наталі Ужвій чи Івана Миколайчука, так повинні говорити про талановитого секретаря райкому, талановитого тракториста, голову колгоспу чи агронома. Талант замінить десятки сірячків-поденників, які виконуватимуть вказівки, метушливо здрібнюючи справу, накладаючи на неї відбиток своєї посередності. Сучасне життя можуть розвивати й рухати вперед тільки люди талановиті, сміливі, перспективні. З такими і нам, старшим, додається снаги* (Право, 1985, с. 67).

Статусна авторська характеристика героя нарису може накладатися на схожі переконання співвітчизників, колег. Невипадково про Діброву М. Я. А. Мельник говорить так: *Дібровине ж ім'я уже понад три десятиліття тримається серед найушлявленішої хліборобської еліти нашої республіки, але жодного разу він не скористався ним для себе особисто, і не тому, що не мав у цьому потреби, а тому, що не хотів виділятися серед інших своїх односельчан. Оце такий він у нас.*

Ось кілька деталей нашої важкої осені з густою тванюкою, в'їдливими дощами й сльотами, з буряком, половина якого вистріляла в гичку. Микиті Яковичу зробили операцію апендициту. В та-а-кому віці! Думали, з місяць лежатиме в лікарні, буде час навідати його, спокійно поговорити. Домагаємося для нього путівки в гарний санаторій, аби поїхав та підлікувався, відпочив (Право, 1985, с. 68).

Великого значення в публіцистиці В. Яворівського набуває ситуативна перспектива. І це не тільки склад учасників ситуації, їхні стосунки, тональність мовлення. Мають значення також час, пора року. Так, нарис про М. Я. Діброву названо „Солодка сіль осені”, враховуючи те, що головному героєві твору уже виповнилося 70 років. Тому з позицій осені людського життя, з якою асоціюється мудрість, передано точку зору автора та головного героя: *Але сам Діброва не може вибачити собі гіркого Долякового зигзагу. Таки не може, бо коли б міг – не знати б нам його сімдесятирічним головою колгоспу, бо живе він і не покидає своєї посади лише тому, що мудро й самотньо живе в ньому Людина. Поки він відчуває її в собі – не горбиться від важкої ноші літ, всі його щоденні мороки мають високу доречність і називаються не суєтою, а життям. Справжнім людським життям, таємниця якого для Діброви полягає в тому, щоб дотримуватися в малому і у великому закону збереження людської доброти на землі: все, що віддаєш світові щедро й повно, повернеться до тебе подвоєним. Сьогодні, завтра, через десятиліття, але таки повернеться. За однієї умови – коли ти його не облікуєш, як педантичний комірник чи скнаровитий позичальник, який призначає годину сплачення боргу (Право, 1985, с. 63).*

У нарисі „Над головою – земля” перспективу оповіді становлять поняття *тиша і серпень*, дистанційовані з поняттями *вгризатися, двигіти, гул* та ін.: *Така вже тиша, що, здається, можна почути, як плаває риба в Бузі, як верби розправляють у вологій землі коріння й потягуються під сонцем, як б'ється серце в перехожого.*

Я мимоволі йду повільніше, пускаю думки самохіть по цьому пришикліму на самому краю серпня місту...

Та найголовніше – Червоноград має свою професію. І вона творить його характер, диктує стиль і уклад його життя, його небагатослівність – оцю, незвичну для великого міста, тишу гарячого серпня.

Як би високо не пнулись у небо його будинки, дерева і терикони – для мене Червоноград завжди буде двоповерховим.

Перший – десь там, у глибині, нижче джерел, де з осатанінням вгризаються в чорні пласти вилежаного віками вугілля комбайни, де двиготять розтривожені надра, де не можна шептатись навіть на вухо – треба доконче мати голос Маяковського, щоб тебе почули крізь гул.

Другий – тут, під сонцем, на прибузьких споришах, з хатніми клопатами і випраною білизною на шворках...

Можливо, так тихо у „верхньому” Червонограді, що частина його мешканців завжди там, у шахтах, і ні на мить не хочеться забути про них (Крила, 1975, с. 3).

Перспектива нерідко постає неочікуваною, бо за ходом обставин життя її важко було передбачити: ...Із загубленого в подільських лісах села Ходаківців родина Трусів виїжджала до Ленінграда, де батько влаштувався на роботу. Вийшли на сільську дорогу односельчани, зупинилися на вигоні біля джерела під дубом. Жінки обіймають Фросину, чоловіки закурюють із Олексою по останній цигарці, а діти здивовано стоять навколо. Потім усі довго й журно дивляться услід селянському возові, що забирає від них цілий рід, з яким вони давно звиклись, зжились. їм ще важко усвідомлювати, що Трусів уже немає в селі. Якби тоді хтось напророчив Тимофієві, що він літатиме, що часто бачитиме своє рідне село із семикілометрової висоти з-під крила літака, він би сприйняв це як надто в'їдливі кпини (Крила, 1975, с. 18)

Засобами виявлення шляхів несумісності фактів, з'ясування їхніх розходжень може використовуватися тлумачення прізвища, яке, урешті-решт, розкриє таємниці ключової риси характеру головного героя нарису – хоробрості: Я ж беру сьогодні з собою в політ нашу вчорашню розмову та думки про людину, яка за кілька хвилин віддасть свою певність літакові, а своїми руками немов доточить сріблясті крила. І зараз, стоячи на обдутому вологим львівським вітром аеродромі, за збудженим гомоном пасажирів чую сказану ним учора фразу: – Від батьків мені перейшло надто химерне прізвище – Трус. Дісталось – то мусив брати. Але ж після цього мені треба було щодня, всім своїм життям на землі і в небі, спростовувати його. – Це був жарт, але він не посміхнувся. Напевне, думав про те не раз, форма давно забулась, і він сприймає лише суть сказаного (Крила, 1975, с. 17).

Усі випуски книг „Що ж ми за народ такий?” – це сміливий і відвертий діалог українського письменника, політика зі своїм народом у час важкої економічної та духовної кризи. Десятки тисяч листів (схвальних і опозиційних) використав В. Яворівський у своїх роздумах про український народ.

Категорія світоглядної перспективи в цих творах виявлена передусім у структурі тексту, тобто побудові політичного дискурсу. На перший погляд може здатися, що книги „Що ж ми за народ такий?” не мають чіткої структури, бо в них поєднуються розділи з виділеними

назвами та такі, які не мають лаконічної назви. Проте християнський мотив назви першого розділу другої книги – „Еліта – свіча в руках нації” (2002) знаходить продовження в середині книги, де розділ називається „Великі справи здійснюються лише великою вірою”, а завершується він двома останніми розділами, що називаються „Отче наш, який є на небесах” та „Амінь”. Тому вся книга сприймається як сповідь віруючої людини, яка при запалених свічках, у церкві, а церква не терпить брехні, ділиться з Богом і людьми своїми роздумами. Отже, сам задум збірки публіцистичних творів не випадковий, а глибоко символічний, і реалізований він засобами, близькими кожному українцеві.

У першій книзі виділено дев'ять розділів, у кожному з яких порушено вкрай важливі питання для української незалежності („Борімося – поборемо”, „Хто винен?”, „Хто вкрав гроші?”, „Не мовчи”, „Не вмремо, не загинемо”, „А судді хто?”, „Постороннім вход заперещён”, „Де взяти гроші?”, „Ні, не вмерла Україна”). У розділі „Замість післямови” В. Яворівський зазначає, що він у своїх публічних роздумах спирався на патріотично налаштованих людей України, яких, за його переконаннями, більшість (Народ-1, 2001, с. 192).

Світоглядна перспектива публіцистичних творів В. Яворівського репрезентована ключовими словами, семантична місткість яких для українців особлива. Це зокрема: *народ, українці, ми, тисячоліття, державність* (Народ-2, 2002), *українець, етнічний українець, українська нація, український народ, наша Україна, Батьківщина, рідний дім, кров, любов, зона забуття, земля, селяни, антинародний електорат, мати, діти* (Народ-1, 2001) та ін. Ці слова автор нерідко вводить до поширених назв окремих розділів публіцистичної збірки, навмисне їх кілька разів повторюючи й пояснюючи. Зокрема: *У нас одна історична територія, ми – єдиний у світі український народ, який живе на своїй рідній землі, родючій і красивій. Це наш дім, наша Україна. Вана – наша матір, а ми – її діти. У нас немає іншої матері, у неї – інших дітей* (Народ-1, 2001). Ця назва, що формулює основну думку розділу, побудована на повторі слів *єдиний, один; мати, діти*, а це створює неповторне емоційне забарвлення.

Світоглядна перспектива публіцистики зрілого періоду творчості виявлена ще й тому, що автор висловлює свої думки із ширною впевненістю в правдивості тих думок, які він обстоює, прагнучи „заирнути істині в очі” (Народ-1, 2001, с. 15): *Корупція, казнокрадство, вседозволеність для чиновників, безробіття, бідність пенсіонерів та інвалідів, звіра – такі ж осоружні і гнітючі для мене, як і для Вас, як і для мільйонів громадян України. І я постійно кажу про це зі своєї радіотрибуни. Але ж я не можу дозволити собі засліплення тупим гнівом і злістю тільки для того, щоб топтатися по українській і без того запізній на кілька століть, такій кволій це державності* (Народ-1, 2001, с. 20).

У наративах публіциста чітко виявлена статусно-рольова перспектива, зумовлена реаліями минулого й сучасного життя українців. І це добре усвідомлює й висловлює автор, зокрема коли йдеться про інтелігенцію, а також про політичну еліту: *Свої власної, висунутої із національного, патріотичного середовища владної політичної еліти ми не мали з часів козацької гетьманщини, від зруйнування Січі. Кілька століть – лише окупаційна, отже, ворожа народові, його етнічним і соціальним інтересам влада чужинців. Продажна українська верхівка завжди хилиться до сильнішого, себто до окупанта, заграваючи з ним і лицемірно підтакуючи йому. А покинутий напризволяще, ніким не захищений простолюд мовчакувато замикався в собі, щоб хоч якось вижити і виростити дітей, продовжити свій рід і заповісти своїм дітям не багатство, а традиційну обережність і страх перед жорстокою владою* (Народ-2, 2002, с. 35).

Аксіологічність роздумів В. Яворівського висока. Коли мова йде про ворогів українського народу, письменник знаходить влучні й правдиві перифрази, щоб створити образи опонентів українського народу, його ворогів: *На цьому закінчимо це дослідження, цю важку, невдячну, виснажливу, а то й ризиковану роботу з аналізу образу, способу думання, поведінки нашого спільного ворога на ім'я „українофоб”, „україноненависник”. Вони й досі почуваються в нашому українському середовищі абсолютно вільно, набагато вільніше, ніж ми, безкарно і з викликом, зухвальством. Поки що...* (Народ-4, 2010, с. 64).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розгляд публіцистичних творів В. Яворівського раннього, середнього та зрілого періодів творчості дозволяє нам стверджувати, що перспектива як засіб візуалізації інформації є категорією постійною, проте у творах цих періодів творчості майстра слова вона має свої особливості, що помітно при виборі теми творів, систематизації релевантної інформації, доборі засобів номінації осіб, подій, репрезентована конотацією тексту.

Світоглядні цінності, характерні для другої половини ХХ століття, передано через призму авторського бачення чи переконань героїв нарисів. Засобами вираження точки зору є пряма чи невласне пряма мова, зіставлення чи протиставлення кількох точок зору, їх накладання тощо. Статусно-рольова перспектива у творах першого періоду творчості помічена там, де мова йде про людей знаменитих, прославлених своїми успіхами в роки війни чи в мирний період. Великого значення в публіцистиці В. Яворівського набуває ситуативна перспектива. І це не тільки склад учасників мовленнєвої ситуації, їхні стосунки, тональність мовлення. Мають значення також час, пора року тощо.

Публіцистичні есе книг „Що ж ми за народ такий?” (твори зрілого періоду творчості) об'єднані однією макротемою, хоч порушується щоразу одна з проблем цієї теми. Світоглядна перспектива в цих творах реалізована передусім структурою самого політичного дискурсу, полемікою автора з респондентами, авторами листів. Категорія точки

зору тут репрезентована авторськими доказами, добром відповідних аргументів, пристрасними емоційними роздумами, у яких оповідач перебирає на себе функцію коментатора. Автор висловлює свої думки із щирою впевненістю в правильності переконань, які він обстоює, прагнучи „зазирнути істині в очі”. Статусно-рольова перспектива зумовлена реаліями сучасного й минулого життя українців, подіями історичного минулого, а також завдяки зміні учасників дискусії, тобто цитуванні листів, у яких дописувачі висловлюють свою точку зору.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в тому, щоб вивчити вербальне вираження вертикальної перспективи в публіцистиці різних періодів творчості В. Яворівського.

Література

- Бандура, Н. Г. (2014). Когнітивне бачення світу в публіцистиці (на матеріалі німецьких редакційних блогів). *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. Вип. 33. С. 3 – 15.
- Бацевич, Ф. С. (2010). *Нариси з лінгвістичної прагматики*. Львів, 336 с.
- Бацевич, Ф. С. (2007). Точка зору і прагматика політичного тексту. *Лінгвістичні дослідження*. Вип. 22. С. 53 – 62.
- Загнітко, А. (2012). Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. (Т. 1 – 4). Донецьк, 2012.
- Процак, Л. М. (2011). Категорія „точка зору” в художньому тексті. *На хвилях мови. Аллі Йосипівні Багмут*. (С. 143 – 151). К.
- Серажим, К. (2002). Особливості жанрової форми втілення політичного дискурсу в сучасній періодичній пресі. *Українська періодика: історія і сучасність* (С. 490 – 493). Львів.
- Хализев, В. Е. (2007). *Теория литературы: учеб. для студентов высш. учеб. заведений*. Москва, 437 с.
- Bartminski, J. (2009). *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics (Advances in Cognitive Linguistics)*. London, 256 p.
- Zinken, J. (2004). Punkt widzenia jako kategoria w porównawczym badaniu dyskursów publicznych. *Punkt widzenia w tekście i w dyskursie* / pod red. J. Bartminkiego, S. Niebrzegowskiej-Bartminkiej, R. Nycza. T. 20 (S. 6 – 78). Lublin.
- Tabakowska, E. (2004). O językowych wyznacznikach punktu widzenia. *Punkt widzenia w tekście i w dyskursie* / pod red. J. Bartminkiego, S. Niebrzegowskiej-Bartminkiej, R. Nycza. T. 20 (S. 47 – 64). Lublin.

Джерела

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005) / уклад. і гол ред. В. Т. Бусел, К., Ірпінь, 1728 с.
- Крила – Яворівський, В. (1975). *Крила, вигострені небом*. К., 112 с.
- ЛЕ – Ковалів, Ю. (2007). *Літературознавча енциклопедія*. (Т. 1 – 2). К.
- МФЕ – Скопенко, О. І. & Цимбалюк, Т. В. (2007). *Мала філологічна енциклопедія*. К., 477 с.

Народ 1 – Яворівський, В. (2001). *Що ж ми за народ такий?* К., 295 с.
Народ 2 – Яворівський, В. (2002). *Що ж ми за народ такий?* К., 347 с.
Народ 4 – Яворівський, В. (2010). *Що ж ми за народ такий?* К., 266 с.
Право – Яворівський, В. (1985). *Право власного імені.* К., 199 с.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2020 р.

Прийнято до друку 22.09.2020 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

АКЦЕНТОЛОГІЯ

**МИХАЛЬЧУК К. И КРЫМСЬКІЙ А.
„ПРОГРАММА ДЛЯ СОБИРАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ
МАЛОРУССКИХЪ ГОВОРОВЪ” (С-ПЕТЕРБУРГЪ, 1910)
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ УКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ
АКЦЕНТНОЇ ПРОГРАМИ-ПИТАЛЬНИКА**
doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-106-113

Галина Кобирилка,

*кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови НАН України
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6615-4924>*

У статті звернено увагу на доцільність залучення та евристичну цінність різних джерел для пізнання діалектної системи. Із цією метою проаналізовано працю К. Михальчука і А. Кримського „Программа для собиранія особенностей Малорусскихъ говоровъ” щодо використання її як джерела в укладанні української діалектної акцентної програми, оскільки в ній розміщено окремий розділ про наголос. З’ясовано, що в досліджуваній праці подано узагальнення щодо диференціації українського діалектного простору за ознакою наголошування, зокрема зауважено, що функціонують слова: а) у яких наголос постійно стоїть та переміщується на ті самі склади в усіх українських говірках; б) слова, які по-різному наголошуються в тій самій місцевості; в) слова, які по-різному наголошуються в різних місцевостях. Зроблено висновок, що „Программа для собиранія особенностей Малорусскихъ говоровъ” може слугувати підґрунтям для укладання сучасної акцентологічної програми-питальника, яка орієнтуватиме укладача у виборі форм, синтагматичних конструкцій для дослідження. Підкреслено, що залежно від концепцій, засад дослідження, акцентологічна програма-питальник може передбачати різні завдання, відповідно до яких і репертуар одиниць для дослідження буде різним.

Ключові слова: програма-питальник, наголошування, діалектний простір.

The article focuses on the appropriateness of involving different sources to learn the dialect system and their heuristic value. To this end, the work of K. Mikhalchuk and A. Krymsky „Program for collecting features of Malorussian dialects” was analyzed concerning the use (over the use) it as a source for programming the Ukrainian dialect accent program as it contains a separate section. It is found out that the generalization a generalization concerning differentiation of the Ukrainian dialect space on a sign of emphasis

was made in the research paper, in particular it is noticed that words function: a) in which the emphasis is constantly on and shifts to the same syllables in all Ukrainian dialects; b) words that are stressed differently in the same area; c) words that are stressed differently in different areas. It is concluded that the „Program for collecting features of Malorusskikh govorov” can serve as a basis for the preparation of the modern accentological questionnaire program which will guide the compiler in selection of forms, syntagmatic constructions for research. It is emphasized that depending on the concepts, principles of the research, the accentological questionnaire program may provide different tasks, according to which the repertoire of units for research will be different.

Key words: questionnaire program, emphasis, dialect space.

Вступ. Сьогодні в українській діалектології існують різні прийоми вивчення говірки (говірок), паралельне застосування яких, так само як і використання різноманітних джерел для пізнання діалектної системи, уможливить здійснити системне, комплексне дослідження. Про доцільність залучення та евристичну цінність різних джерел для пізнання діалектної системи підкреслює П. Гриценко (Гриценко, 2015 а, с. 60 – 71).

Один зі способів збирання діалектного матеріалу, який не втрачає своєї актуальності, – використання програми-питальника. Зокрема, зібрані свідчення за програмою І. Новицького („Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России”. 1872 – 1878) лягли в основу укладання першої лінгвістичної карти української мови К. Михальчука (Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины. 1872). Сьогодні зафіксований матеріал за програмою-питальником теоретично опрацьований і представлений у різноаспектних працях – дескриптивних, лексикографічних, лінгвогеографічних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавчому просторі на позначення способу фіксації діалектного матеріалу за допомогою наперед визначених питань, репертуару досліджуваних одиниць, окрім терміна програма-питальник (І. Грицютенко, В. Дроздовський, М. Павлюк, М. Никончук), функціонує також „програма-матриця” (П. Гриценко), „інструктивна програма” (В. Куриленко), „програма” (І. Новицький, К. Михальчук, Є. Тимченко Б. Ларін, Ф. Жилко, В. Ільїн, П. Лисенко, Й. Дзензелівський, С. Бернштейн, Г. Клепикова), „питальник” (Н. Прилипка, А. Колесников, 2015), „вказівки” (Є. Тимченко). Поняття „програма” і „питальник” часто використовують як синонімічні (Колесников, 2015, с. 147); водночас пропонують розрізняти їх за методами збору матеріалу – польовим обстеженням чи анкетуванням (Сухачов, 1974, с. 33 – 43). Ми також уважаємо, що поняття „програма-питальник”, „програма”, „питальник” є не зовсім синонімічними. На нашу думку, варіантними є терміни „програма-питальник”, „програма-матриця” та „програма”, у яких

уміщено не тільки питання, які орієнтують на фіксацію мовних особливостей, а також ті, які інструктують щодо концепції дослідження, методики збирання мовного матеріалу, наприклад, у „Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови” є такі підпункти: „Завдання атласу”, „План атласу”, „Вибір відповідачів”, „Транскрипція”, „Запис зв’язних текстів мови”, „Як записувати матеріал по лексиці і синтаксису”, „Як записувати матеріал по фонетиці і морфології”, „Про організацію експедиції” (Ларін, 1949, с. 80 – 118). Термін „питальник” доцільно вживати, якщо подано лише перелік питань для фіксації мовного матеріалу.

Виклад основного змісту. Мета нашого дослідження – проаналізувати програму К. Михальчука й А. Кримського – „Программа для собиранія особенностей Малорусскихъ говоривъ” (С.-Петербургъ 1910, 163 с.) – на предмет використання її як джерела в укладанні української діалектної акцентної програми-питальника.

Чому для аналізу вибрано саме цю програму? Відповідь очевидна: у її окремий розділ присвячений наголосові (розділ „Удареніє”, с. 139 – 163). У сучасній українській діалектології немає окремої програми, яка б спрямовувала мовознавців на дослідження акцентуаційної системи. Припускаємо, що це є однією з причин, чому акцентологія й досі залишається на периферії діалектологічних досліджень, попри те, що її як окремий розділ виділяли вже в давніх граматиках (перші спроби опису наголошування подають давні українські граматики (Л. Зизанія (1596 р.), М. Смотрицького (1619 р.), І. Ужевича (1645), О. Павловського (1818 р.), Я. Головацького (1849 р.) та ін.); сьогодні акцентуаційні особливості, так само як і явища, риси інших структурних рівнів, консоліднують і водночас диференціюють український діалектний простір.

Історична довідка: „Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоривъ” зорієнтована на фіксацію діалектного матеріалу з усього національного континууму. Спершу її укладав К. Михальчук, однак через хворобу не завершив роботу. А. Кримський значно доопрацював її та опублікував. Варіант програми українською мовою – Михальчук К., Тимченко Є. „Програма для збирання діалектичних одмін української мови”¹ (Михальчук, Тимченко, 1909), яка є значно ширшою за програму К. Михальчука й А. Кримського, оскільки, як зазначає І. Зілинський, окрім спільних для двох програм розділів про фонетику і наголос, містить в собі ще „формованне слів, деклінацію, конюгацію, складню і багатий лексикальний матеріал, зладжені самим Тимченком” (Зілинський, с. 206). Дослідники вважають її найдокладнішою програмою поч. ХХ ст.

¹ Історію укладання цих двох програм описав І. Зілинський (Зілинський, 1911, с. 206 – 208).

Аналіз „Программы для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ” К. Михальчука й А. Кримського, зокрема її розділу „Удареніє” (Михальчук, Крымській, 1910, с. 139 – 163).

1. У зазначеній програмі подано коротку характеристику наголосу щодо його різномісності, варіантності в українському просторі. Наведено узагальнення щодо диференціації українського діалектного простору за ознакою наголошування, зокрема зауважено про функціонування слів: а) у яких наголос постійно стоїть та переміщується на ті самі склади в усіх українських говірках; б) слова, які по-різному наголошуються в тій самій місцевості; в) слова, які по-різному наголошуються в різних місцевостях. Однак про функціонування в українському мовному просторі говірок зі сталим наголосом не згадано.

2. Окрім теоретичних засад щодо визначення наголосу, природи українського наголошування, уміщено також інструкцію, як записувати матеріал, та застереження щодо обов'язковості проставлення наголосу в зафіксованих словах.

3. Питання² щодо місця словесного наголосу охоплюють усі повнозначні частини мови та дієприкметник і дієприслівник як форми дієслова.

4. Різні за фонетичною та морфемною структурою слова подано у вихідній формі: іменники, займенники, числівники – у формі Н. в. одн. (*на́рід³, го́лубэць, ко́хання; ко́жэ́н, сво́я; обы́два, оды́на[д]ця́ть*), а іменники, що вживаються тільки в множині – у формі Н. в. мн. (*вэ́сэло́ці, водо́хрэці́, дро́ва, э́лэно́ці, об́жы́нкы́, ра́доці́, сма́коці́, сьва́тоці́*); прикметники та порядкові числівники – у формі Н. в. одн. чол. р. (*ду́жы́й, ле́гкы́й; чоты́рна[д]ця́ты́й*); дієслова – у неозначеній формі (*зай́ты, всты́гну́ты, бы́льша́ты, до́бры́ты, прысво́йты, збы́льшы́ты, бы́га́ты, бага́тша́ты, захо́ды́ты, волода́ты, бэ́сидува́ты*).

5. Передбачено записувати й окремі словозмінні форми: для іменників чол. р. – форми Р. відм. одн., Кл. відм. одн. та Н. відм. мн.; для іменників жі́н. р., окрім зазначених форм, також і Зн. відм. одн.; для прикметників жі́н. р. і сер. р. – Н. відм. мн.; для дієслів – 1 ос. одн. та 2 ос. одн., наказовий спосіб, а також форми мин. часу на *в* у чол. р, жі́н. р., сер. р. (*ходи́в, ходы́ла, ходы́ло*).

6. Іменники, здебільшого це загальні назви, розподілені за родами, у межах родів – за складами (дво-, три-, чотирискладові слова) та різними суфіксами: *-ар (-яр)* (*бля́ха́р, кра́ма́р, му́ля́р*), *-к* (*зна́йко́, та́но́к, я́ро́к*), *-ок* (*голу́бо́к, коло́со́к, кы́пйато́к*), *-ець* (*го́лубэ́ць, ка́га́нэ́ць, ла́ска́вэ́ць*), *-от* (*гра́мота́, мокро́та́, пано́та́*), *-ин* (*верхо́вы́на*), *-оньк* (*ды́вчыно́нка, ла́стиво́нка, поло́ня́нка*) тощо; іменники на позначення власних назв окремо не виділено, хоча в ілюстраціях представлено антропоніми

² Так умовно називаємо списки слів, у яких передбачено зафіксувати місце словесного наголосу.

³ Приклади подаємо такою самою графікою, як і в оригіналі.

(Володымы́р, Дэ́мко, Олэ́сько, О́сип, Павлу́сьо, Па́шко, Про́кіп, Ро́ман; Ма́рія; Гна́тюк, Ко́стюк, Па́влюк; Ара́бын, Болга́рын, Галыча́нын, Гу́цул, По́ляк, Ру́сын, Сэ́рбын, Тата́рын, Укра́їнець, Укра́їнка), топоніми (Перея́слав, Чэ́рнівці; Дні́стэр, Дні́пэр, Лі́мныця; Укра́їна, Бу́ковіна, Галы́чына, Гу́цулія, Моско́вщина, Польщи́на, Швэ́дчына).

7. Прикметники розподілені за морфемною структурою, зокрема, за наявністю окремих суфіксів: *-н* (го́лосный, зоря́ный, ла́гідный), *-ыст* (галу́зысты́й), *-оват* (прымхова́тый, твёрдо́ватый), *-ан* (*-ян*) (до́світча́нный, коно́пляный), *-ськ* (отама́ньський, това́рыський), *-ов*, *-ев*, *-ев* (дубо́вый, ма́ковый, яло́вый; вогне́вый, дощэ́вый; гае́вый), *-ач* (*-яч*) (бара́нячий, ла́бэдя́чий), *-еньк* (білэ́сэнький, вэ́лычэнький, вышнэ́вэнький); суфіксів і префіксів (заши́рокий, пэ́рэві́зний, пэ́рэхі́дний, подо́вгова́тый, прозо́рысты́й, розло́жысты́й, удо́во́еный, укра́їньський, улю́бле́ный); складанням основ (вэ́лыко́дний, сыво́бо́родый, то́го́рі́чний) тощо⁴.

8. Попри те, що прикметники не структуровані щодо розряду за значенням, але приклади свідчать про те, що передбачено фіксувати присвійні (дя́ків, ку́мын, сэ́стрын), відносні (ду́ховый, Льві́вський, рі́здвя́ный, спі́льний, ца́рський), якісні (бли́зький, ла́ска́вый, зоры́сты́й жада́ный, ща́слыві́йшы́й) прикметники.

9. Займенники як самостійна частина мови представлені дуже скупо; із поданого переліку можна виділити питально-відносні (ко́трый, ко́тра, ко́трэ, чы́я, чы́ё), присвійні (тво́я, тво́ё, сво́я, сво́ё), вказівні (то́та, то́то, то́ті), означальні (ко́жэ́н, са́мый, ся́кий).

10. Числівники – різні за будовою та розрядом: прості та складні; кількісні й порядкові (дво́йко, оды́на[д]ця́ть, два[д]ця́тый, пі́втора).

11. Дієслова – різні за структурою (дво-, три-, чотири-, п'ятискладові) і морфемною будовою подано в неозначеній формі (вэ́сты, нэ́сты, па́сты); із префіксами (за́йты, пэ́рэ́йты), суфіксами (бі́гаты, ду́маты, гу́кну́ты, лы́гну́ты; лі́пшаты, мэ́ншаты, бага́тшаты; бі́льшаты, до́брты, лі́пшты), префіксами і суфіксами (вно́сыты, збі́льшаты, накра́сыты; просва́таты, засу́каты, пэ́рэно́сыты, розне́мі́гтыся).

12. Дієприкметники як відмінювана форма дієслова⁵ (бы́тый, взя́тый, взя́ті).

13. Дієприслівники як невідмінювана форма дієслова доконаного й недоконаного виду: ду́мавши, полэ́жа́вши; бі́жучы́, даю́чы, хо́тячы́, шэ́лэ́стячы́.

⁴ Уважаємо, що виокремлення іменників, прикметників за різними способами творення уможливить дослідити їхній вплив на рухомість / нерухомість словесного наголосу в процесі словотворення.

⁵ Дієприкметники, так само як і дієприслівники, подано в пп. „Причастія спрягаємыя, дѣепричастія, нарѣчія, предлоги и проч. частицы”, де подано й особові дієслова (бра́ла, бра́ло, бра́лы; роды́вся, роды́лась, роды́лось, роды́лись).

14. Прислівники – різні за будовою та структурою (*вэрхо́м, тако́ж, байду́жэ, жы́вэнько, завглы́бшкы́, завсі́ды, наспра́(в)жкы́, попэ́рэду*).

Наголос у словозмінній парадигмі може переміщатися на різні склади, тому виправданим є те, що окремий підпункт у цій програмі присвячено наголошуванню в словозміні, зокрема запропоновано звернути увагу на такі відмінкові форми:

а) Р. відм. одн. присвійних (*мо́го, мо́його – моє́го, мойо́го – мойого́, сво́го – своє́го*), вказівних займенників без прийменників (*сэ́го – сэ́го – цэ́эго*), займенникових конструкції з прийменниками (*мого́ – без мо́го; того́ – до то́го*) та прийменниками й іменниками (*без тво́го бра́та – без твого́ бра́та*);

б) Д. відм. одн. присвійних (*мо́му – моє́му, тво́му – твоє́му, сво́му – своє́му*), вказівних (*сэ́ому – цэ́эму, то́эму*) та означального займенника (*всэ́ому – всэ́эму*);

в) Н. відм. мн. іменників жі́н. р., які перед закінченням *-а (-я)* мають дві приголосні (*ді́вкы – ді́вкі, мы́скы – мы́скы, пісьні́ – пісьні́*)⁶;

г) М. відм. одн. односкладових іменників чол. р., у яких можливе закінчення у та і (*в гаю́ – в га́ї, на краю́ – на кра́ї, в лісу́ – в лісі́, в саду́ – в са́ді*).

Попри те, що в досліджуваній програмі не передбачено спостереження, чи зберігають похідні слова наголос твірної основи, але це можна з'ясувати за допомогою слів, які представлені для записування. Дослідити міжрівневу взаємодію, зокрема, чи впливає морфемна структура слова на місце наголосу, уможливить фіксування наголосу таких слів:

а) додавання суфіксів до іменникових основ й утворення прикметників (*Го́сподь – го́сподэ́вый; Гу́цул – Гу́цулія – гу́цульський, Украї́на – Украї́нэць, Украї́нка; твэ́рдый – твэ́рдэ́нький*);

б) додавання префіксів до дієслів (*де́ржа́в – підде́ржав, лэ́жаты – полэ́жаты*);

в) додавання префіксів до прислівників (*куды́ – ніку́ды, колы́ – ніко́лы*).

Так само немає окремого підпункту щодо з'ясування місця наголосу в синтагматичі, водночас деякі питання „Програми...” орієнтують щодо фіксування пересунення наголосу на попередній склад у синтаксичних конструкціях, зокрема це:

а) сполучення прийменника і форми Р. відм. одн. особових (*мэ́нэ – до мэ́нэ, його́ – від його́*), присвійних (*мого́ – без мо́го*), питально-відносних (*кого́ – бі́ля ко́го*), вказівних (*того́ – до то́го*) займенників, про які йшлося вище;

⁶ Зауважимо, що автори „Програми...” дають настанову записувати якомога більше іменників у формі Н. відм. мн. і порівнювати їх із наголошуванням у російській літературній мові (Михальчук, Крымській, 1910, с. 162).

б) сполучення прийменника і форми Д. відм. одн. особових (*йому* – *на йому*), питально-відносних (*кому* – *при кому*) займенників;

в) сполучення присвійних займенників із прийменником та іменником (*бээ твѳго брата* – *бээ твѳго брата*).

Сьогодні очевидним є те, що наголос в українських говірках (за винятком лемківських говірок) унаслідок своєї рухомості, різномісності може виконувати розрізнявальні функції – лексико-граматичну, лексико-семантичну⁷. У „Програмі...” передбачені питання, які допоможуть їх зафіксувати, зокрема:

а) чи змінюється лексичне значення слова зі зміною місця наголосу (*на дворі* „наружу” – *на дворі* „на подвір’ї”);

б) чи змінюється наголос на позначення релігійного свята (*на Пѳтра* – *на Пѳтра*);

в) чи диференціює наголос власну і загальну назву слова (*піскы* – мн. від *пісок* та *Піскы* – географічна назва);

г) чи переноситься наголос у прикметниках жін. р., коли вони виконують функцію присудка (*вона добра* – *вона добра*);

д) вид дієслова – доконаний (*заходьтысь*) і недоконаний (*заходьтысь*).

Водночас зауважимо, що цікавими й закономірними є запитання, за допомогою яких передбачено виявляти ті слова, наголос яких відрізняється від наголосу в російській літературній мові. Зафіксовані матеріали вкотре засвідчать про те, що українська мова загалом і її акцентний рівень зокрема є окремою, самостійною системою, а не частиною російської мови.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Уважаємо, що проаналізована „Програма...” стане орієнтиром для укладання української акцентологічної програми-питальника. Очевидним є те, що, залежно від концепцій, засад дослідження, акцентологічна програма-питальник може передбачати різні завдання, відповідно до яких і репертуар одиниць буде різним. Адже „питальники є тим дослідницьким інструментом, формуванню якого передують моделювання об’єкта вивчення, відбір релевантних елементів структури, явищ відповідно до вибраної стратегії пізнання діалекта” (Гриценко, 2015, с. 53).

Література та джерела

Гриценко П. Ю. (2015). Об одном типе источников диалектологических исследований. *Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке.* Москва. С. 60 – 71.

⁷ Докл. про функції наголосу в українських говірках див.: (Кобирилка, 2006, с. 183 – 188; Кобирилка, 2010, с. 20 – 23).

- Зілинський І. (1911). Програма для збирання українських діалектичних одмін. *Зап. наук. т-ва імені Шевченка*. III в. С. 206 – 208.
- Кобиринка Г.С. (2010) Лексико-семантична функція наголосу. *Наук. зап. Нац. ун-ту „Києво-Могилянська академія”*. С. 20 – 23.
- Кобиринка Г. С. (2006). Наголос у системі формотворення. *Лінгвістичні студії*. Черкаси. С. 183 – 188.
- Колесников А. О. (2015). *Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка*. Ізмаїл, 676 с.
- Ларін Б. О., Жилко Ф. Т., Ільїн В. С, Лисенко П. С. (1949). *Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови*. Друге вид. Київ, 119 с.
- Михальчук К. и Крымській А. (1910). *Програма для собірання особенностей Малорусскихъ говоровъ*. С.-Петербургъ, 163 с.
- Михальчук К. П., Тимченко Є. (1909, 1910). Програма для збирання діалектичних одмін української мови (в додатку). *Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві*. Кн. V. 1909. С. 1 – 48. Кн. VI. 1909. С. 48 – 96. Кн. VII. 1910. С. 97 – 144.
- Сухачов Н. Л. (1974). Лингвистические атласы и карты. *Проблемы картографирования в языкознании и этнографии*. Ленинград. С. 33 – 43.

Стаття надійшла до редакції 27.10.2020 р.

Прийнято до друку 30.10.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

ТЕРМІНОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІКОМПОНЕНТНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ У СТРУКТУРНОМУ, СЕМАНТИЧНОМУ І ПЕРЕКЛАДАЦЬКОМУ АСПЕКТАХ

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-114-124

Валентина Іщенко,

*кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри ділової іноземної мови
Вищого навчального закладу Укоопспілки
„Полтавський університет економіки і торгівлі”
ORCID ID <http://www.researcherid.com/rid/F-4063-2017>*

Соф'я Горбуньова,

*асистент кафедри ділової іноземної мови
Вищого навчального закладу Укоопспілки
„Полтавський університет економіки і торгівлі”
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8023-5851>*

У статті проаналізовано особливості структури, семантики й перекладу полікомпонентних економічних термінів з англійської мови українською.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що англійські полікомпонентні економічні терміни утворюються за дво-, три- й чотирикомпонентними моделями, що характеризуються різним ступенем уживання в мові. Найпродуктивнішою моделлю синтаксичного способу термінотворення є прикметник + іменник, за якою утворено близько 57% відібраних англійських полікомпонентних економічних термінів.

Семантичні зв'язки між компонентами термінологічних словосполучень неоднакові – абсолютно стійкі або відносно стійкі. Для субмови економіки більш характерними є англійські полікомпонентні економічні терміни з відносно стійким зв'язком (68% вибірки).

Складність перекладу англійських полікомпонентних економічних термінів українською мовою полягає в тому, що деякі терміни є багатозначними. При перекладі англійських полікомпонентних економічних термінів українською мовою застосовуються методи дослівного перекладу, перестановок, описового перекладу. Двокомпонентні терміни перекладаються за допомогою таких конструкцій: „прикметник + іменник”, „іменник + іменник у родовому відмінку”, а також словосполученням з двох іменників з прийменником. Трикомпонентні англійські полікомпонентні економічні терміни можуть перекладатися відповідним словосполученням, компоненти якого

повністю або частково збігаються з вихідним англійським полікомпонентним економічним терміном за формою і значенням.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні структури, семантики та особливостей перекладу зазначених термінологічних одиниць в інших субмовах.

Ключові слова: англійський полікомпонентний економічний термін, модель, семантика, спосіб перекладу, структура.

The features of structure, semantics and translation of polycomponent economic terms from English into Ukrainian are analyzed in the article.

The study found that English polycomponent economic terms are formed by two-, three- and four-component models, characterized by different degrees of usage in language, depending on extralinguistic factors, namely the need for the specified type of terminological phrases. The most productive model of the syntactic method of term formation is „adjective + noun”, which accounts for about 57% of selected terms.

The semantic links between the components of terminological phrases are different – absolutely stable or relatively stable. A relatively stable link between components means that the components retain their direct meaning in English polycomponent economic terms. The meaning of terms with absolute stability is not (or almost not) derived from the meaning of their constituents. The terminology of economics is characterized by terms with a relatively stable relationship. Their share is 68% of the sample.

The complexity of translating English multicomponent economic terms into Ukrainian is that some terms are ambiguous. When translating English polycomponent economic terms into Ukrainian, methods of literal translation, permutations, descriptive translation are used. The two-component terms are translated using the following constructions: „adjective + noun”, „noun + noun in the genitive case”, as well as a phrase of two nouns with a preposition. Three-component terms can be translated by a corresponding phrase, the components of which fully or partially coincide with the original English polycomponent economic term in form and meaning.

We see further research prospects in the study of the structure, semantics and features of translation of these terminological units in other contexts.

Key words: English polycomponent economic term, model, semantics, method of translation, structure.

Вступ. Особливістю розвитку лексики сучасних мов є збільшення ролі термінів у різних сферах спілкування. Зміни, що відбуваються в суспільстві, розвиток науки і техніки вимагають поглиблення базових наукових понять та утворення термінів для позначення нових науково-технічних реалій. Актуальність дослідження саме економічної термінології зумовлена тим, що терміносистема цієї галузі знань у наш час продовжує формуватися й бурхливо розвиватися як наслідок відображення швидких змін і розвитку економічної ситуації в країнах

світу. Тільки за останнє десятиліття небувалого рівня популярності в усьому світі набули такі поняття, як „криптовалюта” і „біткоіни”, про які всього лише кілька років тому знали лише досвідчені фахівці у сфері комп’ютерних технологій. Темпи зростання кількості термінів в економічних науках випереджають темпи зростання лексичних одиниць інших терміносистем, водночас відбувається все більше проникнення економічної термінології в загальноживану лексику. Розвиток економіки як науки і поява нових термінів роблять проблему термінології однією з найактуальніших у галузі перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розмежування термінів та загальноживаних слів є однією з найважливіших проблем теорії термінології. Термін має низку ознак, які відрізняють його від слів загальнолітературної мови. Головними його ознаками ми вважаємо такі:

1. Специфічність терміна. Специфіка терміна полягає насамперед у чітко відмежованій сфері його використання, у чіткому співвідношенні поняття та слова (Іщенко, 2102).

2. Дефінітивність. Термін має точну дефініцію. Дефініція – це логічне визначення поняття, сукупність його характерних інтегральних та диференціальних ознак. Керуючись критерієм дефінітивності, необхідно спиратися на дефініції не тільки в лексикографічних джерелах, але й у навчальній та науковій літературі (Суперанская, 2012; Сніговська, 2013).

3. Системність термінів. Терміни чітко систематизовані. Унаслідок своєї системної залежності кожен термін має чітко визначене місце в термінологічній системі, яке залежить від місця відповідного поняття в певній системі понять (Ивина, 2003). Системність проявляється не лише у співвіднесеності терміна з науковим або виробничим поняттям, але й у мовному оформленні, наприклад, у використанні регулярних і продуктивних словотворчих афіксів та словотвірних моделей, у здатності терміна породжувати інші терміни.

4. Однозначність термінів. Деякі лінгвісти вважають, що термін, на відміну від звичайного слова, виражає обмежене, твердо фіксоване поняття, тобто є однозначним (Ивина, 2003). Теорія та практика дослідження різних термінологічних систем свідчить про те, що термін як одиниця, що функціонує за законами природної мови, характеризується багатозначністю (Остапенко, 2015). Терміни лише мають тенденцію до однозначності в межах конкретної системи термінів.

Практика перекладу англійських економічних термінів показує, що остання їхня характеристика підтверджується не завжди й поряд з однозначними термінами трапляються багатозначні. Так, англійський економічний термін *stock* є багатозначним і залежно від контексту може мати різні значення, а саме: 1. Акціонерний капітал. 2. Оборотні виробничі фонди. 3. Матеріально-виробничі запаси, склад, резерв. 4. Грошовий фонд. 5. Оборотний капітал торгової фірми. 6. Незавершені готові вироби та ін.

Саме тому об'єктом нашої розвідки є англomовна економічна термінологія, яку вивчали в структурному, семантичному й перекладацькому аспектах.

Предметом слугують особливості структури, семантики й перекладу полікомпонентних економічних термінів.

Мета статті – виявити особливості структури, семантики та перекладу полікомпонентних економічних термінів з англійської мови українською.

Матеріалом дослідження є 4581 англійський полікомпонентний економічний термін (АПЕТ). Джерелом фактичного матеріалу стали 53 лексикографічних довідники (48 словників у традиційному поліграфічному виданні та 5 електронних версій словників), з яких було відібрано 3852 АПЕТ, а також текстова вибірка з англomовної літератури загальним обсягом 750 000 слововживань, після опрацювання якої було додано 729 АПЕТ.

Методи дослідження. У статті використано метод суцільної вибірки, який передбачає відбір мовних одиниць для аналізу, метод компонентного аналізу – для дослідження лексичної семантики полікомпонентних економічних термінів, структурний метод – для аналізу матеріалу дослідження у структурній парадигмі, метод кількісного аналізу – для встановлення співвідношення між різними досліджуваними фактами.

Виклад основного змісту. Основними шляхами поповнення сучасної англійської економічної терміносистеми є запозичення інтернаціональних термінів та їх адаптація відповідно до фонетичних і граматичних закономірностей англійської мови; переклад твердо встановлених професійних термінів іншомовного походження з використанням словотворчих елементів англійської мови; використання для позначення наукових понять загальноновживаних слів, унаслідок чого вони термінологізуються і переходять до розряду лексики обмеженого використання (семантичний словотвір); утворення термінів шляхом морфологічного або морфолого-синтаксичного словотворення, тобто термінологічне словотворення, або термінотворення; утворення словосполучень з термінологічним значенням.

Синтаксичний спосіб утворення термінів є традиційним для термінології (Іщенко, 2012). На дослідженні цього способу термінотворення зупинимося детальніше, оскільки в економічній терміносистемі це один з головних способів утворення термінів.

АПЕТ надається перевага тому, що вони здатні найбільш повно виразити необхідні відмінні ознаки вказаного поняття. Навколо терміна-виразника поняття групуються цілі гнізда термінологічних словосполучень, які співвідносяться зі стрижневим (головним) словом за принципом родо-видових відношень (гіпер-гіпонімічний зв'язок), наприклад, економічний термін „property” (власність) є гіперонімом, тобто виразником родового поняття. До нього входять поняття більш

вужького семантичного змісту: *individual property* (індивідуальна власність), *social property* (суспільна власність). Кожне з цих понять, своєю чергою, включає ще поняття. Так, *individual property* (індивідуальна власність) містить *personal property* (особиста власність) та *private property* (приватна власність), а до *social property* (суспільна власність) входять поняття *public property* (публічно-суспільна власність) та *collective property* (колективна власність). Кожне з цих понять є родовидовим у відношенні до попереднього. Їхнє відношення до домінанти цієї групи „*property*” засновано на виділенні диференційних видових ознак, виражених прикметниками. За допомогою них доповнюється основний понятійний зміст терміна гіпероніма й тим самим експлікується його системна властивість. Прикметники, що входять до вказаних АПЕТ, є необхідними та достатніми елементами для розкриття сутності поняття „*property*” (власність).

Проте семантичні зв'язки між компонентами економічних АПЕТ неоднакові. Одні АПЕТ характеризуються відносно стійким зв'язком між складниками, інші – абсолютною стійкістю.

Відносно стійкий зв'язок між компонентами полягає в тому, що складники зберігають у АПЕТ своє пряме значення, у якому вони вживаються, і поза ним, наприклад: *financial aid* (фінансова допомога), *international bank* (міжнародний банк). За значенням та семантичною структурою такі АПЕТ істотно відрізняються від АПЕТ із абсолютною стійкістю. Значення останніх не виводиться (або майже не виводиться) зі значення їхніх складників. У результаті їхнього злиття в одне семантичне ціле словосполучення перетворюється на лексичну одиницю називного характеру, наприклад: *hot money* (короткостроковий капітал), *funny money* (легко зароблені гроші), *red balance* (пасивний платіжний баланс). З наведених прикладів видно, що загальне значення терміна з абсолютною стійкістю прямо не виводиться зі значення його компонентів. Знаки-компоненти відіграють тут дистинктивну роль. Однопонятійність таких АПЕТ робить неможливою заміну синонімами жодного з його компонентів. У протилежному випадку концептуальна цілісність поняття порушується і вказане утворення перетворюється у вільний АПЕТ, наприклад, якщо в АПЕТ *productive relations* (виробничі відносини) замінити головний компонент *relations* на його синонім *ties*, то значення концептуальної цілісності та однопонятійності АПЕТ порушується. Термін перетворюється на вільне словосполучення і його значення безпосередньо впливає із значень компонентів, що входять до його складу (*productive ties* (виробничі контакти (зв'язки))).

Той самий процес можна спостерігати при заміні ад'єктивного компонента АПЕТ, наприклад: *constant capital* (постійний капітал) і *stable capital* (стабільний (стійкий) капітал), *current cost* (вартість у поточних цінах) і *present cost* (вартість на цей момент).

Невиводимість значення АПЕТ з абсолютною стійкістю із значень його компонентів обумовлює семантичну та семіотичну цілісність АПЕТ

вказаного типу й ототожнює його з однослівним терміном. Як показують наші спостереження, серед АПЕТ з абсолютною стійкістю трапляються випадки, коли їхній переклад українською мовою ускладнюється. На сучасному етапі розвитку економіки в Україні типовою є ситуація відсутності в українській мові знака-еквівалента, оскільки відповідний термін ще не утворено. У такому разі в словнику можна знайти термін-кальку, наприклад: *red clause* („червона умова”), *negative investment* („негативні інвестиції”), *total package procurement* („усе в одній упаковці”). Але при перекладі тексту такий термін є недостатньо інформативним. Тому в таких випадках необхідно передати його описово. Опис поняття-кальки можна знайти в довідковій літературі, або вони можуть даватися у словнику поряд з калькою, наприклад, термін-калька: *red clause* – 1) „червона умова” (умова акредитива, згідно з якою банк погоджується виплатити авансом частину суми акредитива проти представлення замість коносаментів; 2) „червоне застереження” (застереження Об’єднання лондонських страхувальників, надруковане червоним шрифтом і приклеєне до страхового полісу); *negative investment* – „негативні інвестиції” (вилучення капіталу); *total package procurement* – „усе в одній упаковці” (тип контракту).

Щодо АПЕТ з відносно стійким зв’язком між компонентами, то в них має місце вмотивованість значення, яка обумовлена тим, що перший компонент (зазвичай прикметник) має своє значення і вказує на видові ознаки гіпероніма, наприклад: *large income* (високий прибуток), *national income* (національний прибуток), *marginal income* (маргінальний прибуток), *monthly income* (місячний прибуток), *taxable income* (прибуток, що оподатковується), *low income* (низький прибуток), *nominal income* (номінальний прибуток), *real income* (реальний прибуток), *habitual income* (звичайний прибуток), *relative income* (відносний прибуток). Ядерний компонент АПЕТ зберігає своє спеціальне значення в усіх АПЕТ. Прикметники, що стоять перед ним, конкретизують основне поняття, виражене іменником *income*.

Відносність стійкості зв’язків між компонентами АПЕТ виявляється в неміцності їх зрощення, що дає можливість замінити його компоненти синонімічними, наприклад, можна замінити ядерний компонент на його синонім: *marginal return* (маргінальний прибуток) на *marginal revenue*, *taxable income* (прибуток, що оподатковується) на *taxable earnings*. Ад’єктивний компонент теж можна замінити на синонімічний: *annual income* (річний прибуток) на *yearly income*, *idle capital* (вільний капітал) на *disposable capital*.

Для здійснення адекватного перекладу англійської економічної термінології перекладачеві необхідно враховувати реальне значення терміна в контексті, йому потрібні знання не тільки англійських термінів, але й відповідних українських понять. Крім того, як підкреслює Л. Нелюбін, нестача фонових знань про систему економіки іншої країни, незнання наявних у ній реалій може призвести до нерозуміння понять,

закладених у термінах, а отже, до неякісного перекладу (Нелюбин, 2016). Ще однією складністю перекладу англійської термінології є наявність термінів, що позначають реалії іноземної дійсності і відсутніх в українській дійсності, але мають загальноприйняті українські термінологічні еквіваленти, наприклад: *capital gains tax* – *податок на приріст капіталу*, *estate tax* – *податок на спадок*. Як бачимо, процес перекладу термінології є складним видом комунікативної і психолінгвістичної діяльності, здійснюваної в умовах двомовної ситуації, коли перекладач одночасно кодує й декодує оброблювану інформацію в кодах різних знакових систем. Запорукою успішного перекладу є вдумливий аналіз форми терміна і співвіднесення його форми й змісту, оскільки розуміння значення перекладного поняття дає перекладачеві можливість підібрати відповідний еквівалент у мові перекладу.

Для здійснення якісного перекладу англійської економічної термінології українською мовою перекладачеві корисно знати особливості економічних термінів. З огляду на описані вище положення, що характеризують англійську термінологію у сфері економіки, проведемо спробу структурно-семантичного аналізу відібраних АПЕТ.

Результати проведеного аналізу дозволили нам згрупувати всі розглянуті терміни за такими класифікаційними ознаками:

1. Класифікація термінів за кількістю компонентів.

У ході аналізу виявлено, що АПЕТ утворюються за дво-, три- й чотирикомпонентними моделями. Найпоширенішими виявилися двоконпонентні АПЕТ (71,8%). Наступну за кількістю групу представляють трикомпонентні АПЕТ (17,9%). Найменшу групу становлять чотирикомпонентні АПЕТ (10,3%).

2. Класифікація термінів за ознакою розподілу їхніх компонентів за частинами мови.

Найпоширенішою моделлю АПЕТ виявилася модель прикметник + іменник. Головним компонентом АПЕТ указанного типу є іменник. Це пояснюється тим, що іменник має більшу, ніж інші частини мови, здатність до номінації. Номінативна ж функція є основною й найважливішою функцією терміна. Зі сказаного вище ми можемо зробити висновок, що саме іменник є синтаксичним та семантичним ядром АПЕТ. З ним пов'язане лексичне значення й первинна функція терміна. Прикметник, що стоїть перед іменником, виконує роль периферійного компонента й обмежує основну функцію терміна – передачу узагальненого категоріального поняття. До того ж прикметник уточнює основне поняття, виражене іменником. Загалом прикметник і іменник становлять єдиний комплекс.

Таблиця 1

Двокомпонентні АПЕТ та їх поширеність у мові

N	Модель АПЕТ	Кількість АПЕТ	Місце за поширеністю
1	прикметник + іменник	1052	1
2	іменник + прикметник	25	11
3	дієприкметник + іменник	553	3
4	іменник + іменник	964	2
5	іменник + дієприкметник	31	9
Усього:		2625	

Двокомпонентні АПЕТ можуть бути синтаксично та семантично розширеними. Так, модель прикметник + іменник може перейти до класу трикомпонентних АПЕТ, якщо до її складу включається ще один елемент: прикметник + прикметник + іменник, наприклад: *industrial monopoly* (промислова монополія) та *American industrial monopoly* (американська промислова монополія). В останньому АПЕТ неможливо поміняти місцями прикметники „*American*” і „*industrial*”, бо вони знаходяться в чіткій послідовності один за одним. Обидва прикметники є означеннями семантичного ядра АПЕТ. Але прикметник „*industrial*” є означенням іменника „*monopoly*”, а прикметник „*American*” стосується всього АПЕТ „*industrial monopoly*”. Судячи з цього прикладу, позиція прикметників щодо один до одного й у відношенні до іменника в АПЕТ цього типу вказує на реалізацію різних значень цих прикметників. Лексичне значення прикметника „*American*” має більший ступінь лексичної узагальненості порівняно зі значенням прикметника „*industrial*”. Ось чому воно відсікається від ядра АПЕТ більш конкретним за своїм лексичним значенням прикметником „*industrial*”. Аналіз таких АПЕТ показав, що позиція будь-якого прикметника, який поширює АПЕТ прикметник + іменник, залежить від ступеня лексичної абстракції його значення. Чим конкретніше ознака, на яку вказує прикметник, тим ближче він до ядра АПЕТ.

Група трикомпонентних АПЕТ представлена моделями прислівник + прикметник + іменник, прикметник + прикметник + іменник, прикметник + іменник + іменник.

Таблиця 2

Трикомпонентні АПЕТ

№	Модель	Кількість АПЕТ	Місце за поширеністю
1	прислівник + прикметник + іменник	493	3
2	прикметник + прикметник + іменник	687	1
3	прикметник + іменник + іменник	596	2
Усього:		1776	

Групу чотирикомпонентних АПЕТ представляють п'ять моделей: прикметник + іменник + прикметник + іменник; прикметник + іменник + іменник + іменник; іменник + прикметник + прикметник + іменник; прикметник + прикметник + іменник; прикметник + прикметник + прикметник + іменник. Це малочисельна група АПЕТ, до складу якої входить лише близько 1% відібраних АПЕТ.

Вивчивши особливості англійських економічних термінів, визначимо методи їхнього перекладу українською мовою. Зазвичай ніяких труднощів не викликає переклад простих термінів, що складаються з одного іменника (наприклад, *profitable* – прибутковий, *investment* – інвестиції), а також двокомпонентних термінів, побудованих за моделлю „прикметник + іменник” (наприклад: *foreign debt* – зовнішній борг), *hard currency* – тверда валюта). Вони часто перекладаються методом дослівного перекладу.

Двокомпонентні АПЕТ, утворені з двох іменників, в основному перекладаються українською мовою трьома способами: по-перше, за допомогою конструкції з прикметника та іменника (наприклад: *price flexibility* – цінова гнучкість); по-друге, шляхом поєднання „іменник + іменник у родовому відмінку” (наприклад: *capital outflows* – відтік капіталу, *budget deficit* – дефіцит бюджету); по-третє, словосполученням іменників з прийменником (наприклад: *inventory investment* – інвестиції в запаси).

Трикомпонентні АПЕТ можуть перекладатися українською мовою відповідним термінологічним словосполученням, компоненти якого за формою та за значенням збігаються з відповідними компонентами вихідного АПЕТ (наприклад: *net capital inflows* – чистий приплив капіталу, *personal consumption expenditure* – особисті споживчі витрати), а також за допомогою аналогічного словосполучення, окремі компоненти в якому, однак, частково відрізняються від відповідних компонентів в українському варіанті (наприклад: *indirect business taxes* – непрямі податки на підприємстві). Як бачимо, при перекладі подібних словосполучень можуть використовуватися перестановки.

Описовий переклад порівняно часто застосовують, перекладаючи чотирикомпонентні АПЕТ (наприклад: *classical model of output determination* – класична модель визначення національного обсягу виробництва), так само як і додавання або вклинювання (наприклад: *circular flow with government* – круговий потік з включенням уряду, *distorting effects internal debt on incentives* – спотворюють ефекти внутрішнього державного боргу, що впливають на стимули).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, АПЕТ утворюються за дво-, три- та чотирикомпонентними моделями, які характеризуються різним ступенем уживання в мові, що залежить від екстралінгвістичних чинників, а саме від потреби у вказаному типі термінологічних словосполучень. Найпродуктивнішою моделлю синтаксичного способу термінотворення є прикметник + іменник, за якою утворено близько 57% відібраних АПЕТ.

Семантичні зв'язки між компонентами термінологічних словосполучень неоднакові – абсолютно стійкі або відносно стійкі. Відносно стійкий зв'язок між компонентами полягає в тому, що складники зберігають в АПЕТ своє пряме значення. Значення ж АПЕТ з абсолютною стійкістю не виводиться (або майже не виводиться) зі значення їх складників. Для субмови економіки більш характерними є АПЕТ з відносно стійким зв'язком. Їхня частка становить 68% вибірки.

Складність перекладу АПЕТ українською мовою полягає в тому, що деякі терміни є багатозначними. При перекладі АПЕТ українською мовою застосовують методи дослівного перекладу, перестановок, описового перекладу. Двокомпонентні терміни перекладаються за допомогою таких конструкцій: „прикметник + іменник”, „іменник + іменник у родовому відмінку”, а також словосполученням з двох іменників з прийменником. Трикомпонентні АПЕТ можуть перекладатися відповідним словосполученням, компоненти якого повністю або частково збігаються з вихідним АПЕТ за формою й значенням.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні структури, семантики та особливостей перекладу зазначених термінологічних одиниць в інших субмовах.

Література та джерела

- Ивина, Л. В. (2003). *Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем*. М., 303 с.
- Іщенко, В. Л. (2012). Англійські економічні терміни: структурні, семантичні, функціональні характеристики. *Нова філологія: Збірник наукових праць*. № 53. С. 88 – 90.
- Нелюбин, Л. Л. (2016). *Введение в технику перевода (когнитивный теоретико-прагматический аспект): учеб. пособие*. М., 216 с.
- Остапенко, С. А. (2015). Термін як об'єкт перекладознавчих студій у сфері фінансів. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. Вип. 241.

С. 70 – 74.

Сніговська, О. (2013). Фінансово-економічні терміносполучення в англійській і новогрецькій мовах та їх переклад. *Наук. зап. Національного університету „Острозька академія”*: Сер. „Філологічна”. Вип. 61. С. 253 – 263.

Суперанская, А. В. (2012). *Общая терминология: вопросы теории*. М., 248 с.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2020 р.

Прийнято до друку 29.10.2020 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (42)

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – Волошинова М. О.
Коректори – Леснова В. В., Ніколаєнко І. О.

Здано до склад. 31.10.2020 р. Підп. до друку 11.11.2020 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 7,76. Наклад 200 прим.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. Т/ф: (06461) 2-26-70.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.